UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Rechtspluralisme en interlegaliteit

Hoekema, A.J.

Publication date

2004

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hoekema, A. J. (2004). *Rechtspluralisme en interlegaliteit*. (Oratiereeks). Vossiuspers UvA.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Rechtspluralisme en interlegaliteit

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorscan, Voorhout
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 349 4
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2004

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 ⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Rechtspluralisme en interlegaliteit

Rede

in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar in het rechtspluralisme aan
de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 4 december 2003

door

André J. Hoekema

VOSSIOUSPERS UvA

Geachte toehoorders,

Wat is rechtspluralisme, het onderwerp van mijn les van vandaag? Ik zal dat om te beginnen illustreren met 8 minuten beeld en geluid.

Vertoond is een collage van scènes uit vier film- en videoproducties:

1. *Op zoek naar recht.*¹
- 2 en 3. *Rechtspraak op de alevitische cem.*²
4. *White Justice.*³

In de eerste scène zien we een nationale, Frans sprekende Togolese vredesrechter, de *juge de paix*, in een rechtszitting die is aangespannen door een jonge vrouw die weigert te trouwen met de door haar verwanten gearrangeerde partner, en samenleeft met de man van haar eigen keuze. De vredesrechter dient officieel het lokale recht, het volksrecht van het betreffende volk, toe te passen. Hij kent de taal van dat volk niet want hij behoort tot een der andere volken van Togo. Er wordt met enig geharrewar een tolk gevonden. Wanneer de vrouw zegt dat haar vader het huwelijk gearrangeerd heeft, blijkt het om de broer van haar vader te gaan, haar oom – een verwant die in vele culturen feitelijk de rol van vader vervult. De rechter beleert haar onmiddellijk ‘dat een oom geen vader is’.

In de scènes twee en drie is te zien hoe de *dede*, een geestelijk leider, optreedt in conflicten tussen leden van de alevitische gemeenschap in Turkije (scène twee) respectievelijk Nederland (scène drie). Op de daartoe bestemde ceremoniële bijeenkomst, de zogenaamde *cem*, spreekt hij partijen toe, kapittelt hen en roept hij op tot verzoening. Andere leden van de gemeenschap vallen hem bij en roepen soms luidkeels om verzoening en het sluiten van vrede. De *dede* wijst

erop dat partijen hun zaak weliswaar aan de instanties van de staat kunnen voorleggen, maar het is duidelijk dat verzoening ten overstaan van de eigen gemeenschap de voorkeur heeft.

In de vierde scène zien we het begin van een rechtszitting, geleid door een Franstalige, in dit geval Engels sprekende blanke rechter uit Québec (Canada) die met aanklager, verdediger, griffier, enzovoort, is ingevlogen in een zeer noordelijk Inuitdorpje. De zitting wordt gehouden in een schoollokaaltje, en er staat een man terecht die een paar maanden ervoor op een avond dronken in het huis van een verwante is binnengedrongen en de vrouw heeft lastiggevalen. Het blijkt dat de begrippen van deze *White Justice* zich moeilijk laten vertalen in het Inuktituk, de Inuit taal, zoals *I plead guilty*. De Inuit bekennen vrijwel altijd schuld en hebben geen voorstelling van een proceshouding die zou kunnen inhouden dat men *not guilty* kan pleiten, ook al heeft men het wel gedaan, en dan misschien wel bij gebrek aan bewijs zou kunnen worden vrijgesproken. Niettegenstaande dit feit wordt door de tolk de vraag *Do you plead guilty* vertaald als: heeft u het gedaan?

Vier scènes van rechtspluralisme. Volksrecht stuit op nationaal recht in Togo waar de *juge de paix* zeker weet dat een oom geen vader is en later het uithuwelijken zal verbieden omdat het in strijd is met het op het Franse recht geïnspireerde begrip van de *ordre public*. Inuitrecht stuit op de *White Justice* van Québec, waarin *I plead guilty* een proceshouding betekent en niet: ik heb het echt gedaan.⁴ De alevieten echter uit de middelste twee scènes⁵ – een liberale heterodoxe moslimgroep – botsen met hun conflictbeslechting op hun speciale bijeenkomst, de *cem*, niet tegen nationaal (Turks resp. Nederlands) recht. Integendeel. Zien we hun leiders als bestuurders van een vereniging,⁶ dan hebben hun beslissingen naar Nederlandse recht officieel de kracht van recht mits de *dede* blijft binnen wet, statuten en de openbare orde.⁷ Zouden de alevieten ooit concurreren met het nationale strafrecht en/of hun leden met dwang onder hun gezag houden, dan ontstaat er in plaats van parallelle van recht, confrontatie tussen verschillende ordes van recht.

Ik laat weliswaar rechtszalen zien maar doe dat omdat deze een blik gunnen op de maatschappij. Dáár, om te beginnen dus buiten de rechtszaal, worden mensen feitelijk tegelijk door twee (of meer) werelden dwingend en vaak tegenstrijdig op hun

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

gedrag aangesproken. Dat noem ik maatschappelijk of *feitelijk* rechtspluralisme. Mensen ervaren de dwang om te leven volgens vaak tegenstrijdige, maar soms parallelle normen die afkomstig zijn van talrijke groepen, organisaties en gemeenschappen en niet alleen van de staatsgemeenschap. Statelijk recht heeft weliswaar de pretentie alomvattend, beslissend, exclusief en effectief het samenleven op orde te houden, maar de praktijk laat iets anders zien. Deze concurrentie tussen officiële en niet-officiële ordening van verhoudingen staat centraal in studies naar rechtspluralisme als maatschappelijk verschijnsel.⁸

Voor de juridische commentator is dit evenwel niet het eerste waaraan hij denkt; bij 'rechtspluralisme' denkt hij in de eerste plaats aan het juridisch verschijnsel dat in bijvoorbeeld het Togo van 1978 de *juge de paix* rechtens de opdracht had om binnen het nationale recht soms ook volksrecht toe te passen.⁹ Blijkbaar is dit volksrecht in de nationale Togolese, westers gerichte rechtsorde officieel tot bron van recht verklaard en staat het op één lijn met al het andere officiële recht. Dit betekent niet dat normen van volksrecht voortaan vrijelijk mogen concurreren met die van nationaal recht. Integendeel, er is rechtens een bepaalde verhouding tussen de twee georganiseerd, in het geval van het volksrecht eentje van ondergeschiktheid: aan de rechter is opgedragen curatele uit te oefenen.¹⁰ Via de rechtsregels die deze curatele opdragen en nader regelen¹¹ wordt aldus uit twee (in feite vele) rechtsordes, die vaak onderling zeer verschillend zo niet strijdig zijn, een eenheid geconstrueerd; een juridische eenheid. Zulke rechtseenheid treffen we althans op papier aan, in grondwet en uitvoeringswetgeving, en – in dit geval van Togo – ook in de rechtspraktijk zelf waarin een nationale rechter regels van volksrecht onverenigbaar verklaart met nationaal recht en daardoor een bepaald soort eenheid van de nationale rechtsorde bewaakt. Deze juridische organisatie van maatschappelijk rechtspluralisme schept formeel of *juridisch* rechtspluralisme.¹² In Québec bestaat dat niet: Inuitrecht bestaat rechtens niet volgens het nationale recht van Québec c.q. federaal Canada – *nóg* niet.¹³ Het moet overigens nooit uit het oog worden verloren dat een rechtsconstructie ons niet over het samenleven zelf informeert. Het is waarschijnlijk dat de Inuit, al vallen zij rechtens exclusief onder het recht van Québec, volgens eigen volksrecht blijven leven en blijven botsen met *White Justice*. Net zo waarschijnlijk is het dat, ondanks verbod van de Togolese nationale rechter, vele¹⁴ mensen zich blijven gedragen volgens het volksrecht en huwelijken regelen zoals dat altijd gebeurd is: feitelijk rechtspluralisme blijft dus bestaan. Omgekeerd betekent juridisch rechtspluralisme als kenmerk van een rechtsorde niet automa-

tisch dat het nu uit is met de gebruikelijke minachting voor volksrecht in de officiële rechtspraktijk, het openbaar bestuur en het leven van alledag.

Al zal ik verderop aangeven dat dit *juridisch* rechtspluralisme ook voor de rechtsantropologie en -sociologie van groot belang is, primair gaat mijn les over het *feitelijk* rechtspluralisme, en dat gebeurt met een rechtssociologische maar ook met een rechtsantropologische blik. Voortaan gebruik ik de term ‘rechtsantropologie’ voor beide.

In deel 1 bespreek ik enkele varianten en begrippen van rechtspluralisme, in deel 2 ga ik in op menging van rechtsordes en interlegaliteit – allereerst in een casus uit Bolivia – en dan in deel 3 op de Nederlandse verhoudingen.

Voordat ik hiermee begin breng ik eerst veel dank uit aan Wibo van Rossum, mijn collega uit de ex-vakgroep, onderzoeker van de alevitische *cem*. Hij heeft – ook nog met hulp van Wil Bollé van onze faculteit – het collage van film- en videomateriaal technisch gerealiseerd.

1. Varianten en begrippen van rechtspluralisme

1.1 Erkenning

Wat we in de scènes zien, is feitelijk rechtspluralisme van een bepaalde soort, bezien onder een speciaal perspectief: het erkenningperspectief. We zien zo te noemen distincte gemeenschappen: leefvormen van mensen die zich, behalve in taal, religie en ordehandhaving, in nog veel meer opzichten onderscheiden en steeds vaker¹⁵ willen onderscheiden in een vaak drukkende omgeving. Het zijn minisamenlevingen (soms getalsmatig niet mini maar omvangrijk) waarin de deelgenoten zich ook onderscheiden in voorstellingen over samenleven, mens, huwelijk en verwantschap, orde, schuld en verzoening. Dit zijn vanzelfsprekende waarheden die we vroeger ‘cultuur’ noemden, maar dat suggereert te veel een vaststaand en overmachtig iets dat ons hopeloos vastpint.¹⁶ Ik zal verder soms over interpretatiekaders spreken, maar gebruik toch vaak het prettig korte woord ‘cultuur’. Het is onder rechtsantropologen gangbaar om (delen van) de orde van zulke gemeenschappen

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

een rechtsorde te noemen en deze voor vergelijkende doeleinden op één lijn te stellen met statelijke rechtsordes.

De leiders maken van sommige van de speciale kenmerken van hun groepering, en zeker ook van de eigen rechtsvormen, grenspaaltjes: dit is hoe wij zijn, namelijk, zoals Agnes Schreiner (2003) een keer schreef in iets ander verband: *anders maar hetzelfde*, een andere maar gelijkwaardige levensvorm. Men verklaart trots te zijn op zijn identiteit en zijn geschiedenis – woorden die ook werden gebruikt in het concept voor een Europese Grondwet¹⁷ – en vraagt daarvoor, dus ook voor de eigen rechtsorde, respect en erkenning, niet alleen achter de voordeur maar ook in de staatsinstellingen en in het officiële recht. Er wordt een beroep gedaan op *the right to be different*. Over de hele wereld zien we dit gebeuren: in eigen land met de migrantengemeenschappen, in Europa met zijn minderheden, zijn inheemse volken en de Roma en Sinti, evenals in andere continenten. De verdeling van staatsmacht wordt uitgedaagd, de aanval wordt geopend op de verbeelde gemeenschappelijkheid of homogeniteit van het dominante cultuurpatroon en de rechtsorde van een samenleving die in één staatsverband¹⁸ verenigd is. In niet weinig landen wordt deze erkenning gewild en in nieuwe politieke en juridische vormen, zij het onder een vracht aan mitsen en maren, gehonoreerd. Er vormen zich, zoals Kymlicka (2001) het noemt, nogal wat *multinational federations*. Hoe staten en politieke elites in Latijns Amerika reageren op deze uitdaging, vooral van de inheemse volken aldaar, wordt onder meer behandeld in *The challenge of diversity* waarover Willem Assies, Gemma van der Haar en ik de redactie voerden.¹⁹

Onder dit erkenningperspectief zien we in één staatsverband twee of (vaak) meer onderling behoorlijk verschillende rechtsordes die de mensen tegelijkertijd dwingend aanspreken en daarbij vaak met elkaar botsende eisen stellen of sterk uiteenlopende mogelijkheden scheppen. Elk van deze rechtsordes ontleent zijn maatschappelijke kracht aan een eigensoortige sociale ondergrond, een volk, een nationale gemeenschap, enzovoort en wordt gekenmerkt door ten minste gedeeltelijk eigensoortige beginselen, normen en werkwijzen. Ik sprak eerder over botsing van twee werelden en hun recht.²⁰ Het is goed om van meet af aan te onderstrepen dat ik feitelijk rechtspluralisme verbind met het daadwerkelijk bestaan van uiteenlopende sociale werelden: gemeenschappen, groepen, netwerken, ‘sociale velden’, volken, nationale gemeenschappen e.d. Aan deze zo uiteenlopende sociale werelden ontleenen de betreffende rechtsordes hun feitelijke gezag (legitimiteit) en effectiviteit.

Onder het erkenningperspectief gaat het hierbij om gemeenschappen e.d. die op veel punten onderling sterk verschillen. Dat sommige van deze sociale werelden wellicht alleen in de verbeelding bestaan of uiterst vloeiende grenzen hebben, is een probleem dat later aangestipt wordt.

1.2 *Sturing*

Een ander perspectief op feitelijk rechtspluralisme is dat van sturing.²¹ We kennen in ons land en elders heel veel *functionele groepen* ofwel doelgerichte gezelschappen zoals de huisartsenvereniging, ambtelijke organisaties, het verband van ondernemers in de bouwwereld, agrarische standsorganisaties, netwerken van milieugroepen, internationale netwerken van ondernemingen, de wereldbank. Dergelijke functionele groepen bestaan alleen omdat en voorzover ze hun deelgenoten of betrokkenen weten te binden, beter gezegd: in zoverre mensen zich op een gedeelde taak of missie oriënteren en de daartoe opgezette samenwerkingsverbanden van waarde (blijven) vinden. Binnen deze groepen worden eigen normen ontwikkeld die in eigen kring worden gehandhaafd.²² Het is omstreden of het zinvol is deze eigen orde een rechtsorde te noemen en het rechtsbegrip dus in rechtsantropologisch opzicht zeer ver uit te breiden. Dit ligt bij functionele groepen niet voor de hand: het zijn geen minisamenlevingen, maar doelgerichte gezelschappen die mensen maar op beperkte manier en op een beperkt aantal gebieden aan zich binden. Ik wil bij zulke functionele groepen niet van een rechtsorde spreken en gebruik de terminologie ‘groepsnormen’, respectievelijk ‘niet-statelijke normatieve ordeningen’.²³

Dergelijke groepsnormen ontkrachten soms feitelijk het officiële recht – ik denk aan de bouwenquête, die liet zien hoe de intern krachtig werkzame normen en codes van de bouwwereld over het onderling regelen van concurrentie bij aanbestedingen het winnen (of wonnen) van de verbodsnormen uit de officiële wet²⁴ – of geven er een eigen draai aan.²⁵ Ik zou ook scènes hebben moeten laten zien uit documentaires van Maarten Schmidt en Thomas Doebele over bijvoorbeeld bijstandsambtenaren in actie.²⁶ Dan wordt duidelijk hoe, feitelijk gesproken, ambtenaren – in het bijzonder ambtelijke groepen – voor een niet onbelangrijk deel bepalen hoe de wet er in de uitvoering en toepassing, dat wil zeggen voor de burger op straat, zal uitzien. Dit niettegenstaande het ontbreken van de formele bevoegdheid om eindbeslissingen te nemen en niettegenstaande de toezienende rol van hogere chefs.²⁷ Het

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

zijn dan vooral de interne groepsnormen²⁸ die beslissend zijn. Ik heb nogal wat onderzoek begeleid naar de rol van ambtelijke interne normen in het proces van besluitvorming over aanvragen van bijstand, van ziektewetuitkeringen, van (bouw-, hinderwet-, woon-, ontslag-)vergunningen. Marc Hertogh (2002, p. 71) heeft onlangs enkele van deze onderzoeken samengevat en schrijft daarover: ‘De besluitvormingspraktijk in de onderzochte ambtelijke organisatie wordt niet bepaald door de inhoud van wettelijke voorschriften, maar veeleer door hun eigen groepswaarden.’ Dit is wel een tikje fors uitgedrukt, zoals ik hieronder nog zal betogen, maar het klopt wel dat wie wil weten welke rechten en plichten een wet in de realiteit inhoudt, beter naar het vaak bescheiden kantoortje van een beleidsambtenaar kan gaan dan naar de ruimere kamer van bijvoorbeeld de wethouder of de vergaderzaal van het college van B&W.²⁹

Onder dit sturingsperspectief zien we normenstelsels van officiële en minder officiële huize die soms met elkaar strijden. We kunnen weer spreken van de confrontatie van twee werelden, al zijn dat andere werelden dan in het eerste geval, dat van distincte gemeenschappen. Het betreft in dit tweede geval de verhouding van de staatsorganisatie en zijn ordenings- of sturingspogingen enerzijds tot (andere) maatschappelijke groepen en hun interne ordenende kracht anderzijds. We zien bijvoorbeeld ambtelijke groepsnormen concurreren met de officiële rechtsnorm (zoals deze door deskundigen wordt geïnterpreteerd) en normen van samenwerking en marktordening uit het bedrijfsleven met het geldend recht.

Rechtspluralisme gezien vanuit deze gezichtshoek wil het verschijnsel treffen dat naast officieel recht feitelijk talrijke andere bronnen van maatschappelijke normering effectief werkzaam zijn en dat mensen dat voelen doordat er soms parallelle, soms aanvullende maar soms ook tegen elkaar inwerkende gedragseisen aan hen gesteld worden.³⁰ Centraal beleid en wettelijke ingrepen in de samenleving breken op het oppervlak van deze interne normen en werken vaak niet, of althans niet zoals bedoeld is. Iedereen weet dat nu.³¹ Pas door de verwerking van wettelijke boodschappen in en door de functionele groepen begint het officiële recht aan zijn maatschappelijk leven. Wat er terechtkomt van WAO-wijzigingen, ligt feitelijk in de handen van keuringsartsen en hun interne, onderlinge normen.

Hoe sterk de concurrentie is die de juridische ordening van verhoudingen ondervindt van andere niet-statelijke normatieve stelsels die gebonden zijn aan functionele groepen, weten we ook uit onderzoek naar onderhandelend bestuur, een ander thema dat me allang bezighoudt. Stel, overheden willen de inrichting van de

ruimte sturen en vrij baan maken voor de verbreding van de A4 door Leiderdorp.³² Proberen provincie, gemeente en Rijk dit verticaal, dat wil zeggend bevelend en regelend, te realiseren, desnoods na hoorzittingen, dan verzandt het project in slepende procedures en maatschappelijke weerstand. Na jaren modderen wordt duidelijk dat – wettelijke bevoegdheid of niet – een plan dat kans op uitvoering heeft niet op deze verticale manier tot stand komt. Kans op een geslaagde uitvoering is er alleen als men weet te komen tot neutralisering van de weerstanden, niet alleen van andere overheden maar vooral van heel wat maatschappelijke organisaties en groepen die hun vermogen tot normvorming en binding van hun deelgenoten heel wel kunnen inzetten om centrale plannen te dwarsbomen. De al sinds jaar en dag ingeslagen weg is die van onderhandelen: nodig de betreffende groepen als echte partners aan de bestuurstafel uit. Dit (langdurige) horizontale partneroverleg creëert na een periode van heftig antagonisme voldoende vertrouwen om langzamerhand een feitelijk werkzaam netwerk van redelijk stabiele en gelijkwaardige relaties te scheppen dat interne bindingskracht blijkt te hebben. Het netwerk ontwikkelt eigen definities van het probleem, van de mogelijke oplossingen, van de prioriteiten en haalbaarheden, en komt tot specifieke onderlinge binding in de vorm van normen van behoorlijke omgang en samenwerking, waaraan allen zich feitelijk plegen te binden. Deze publiek-private netwerken bepalen in hoofdzaak (semi-autonoom) welk beleidsplan eruit voortkomt. Men spreekt in de literatuur over ‘netwerksturing’. Wie wil weten hoe het beleid in ons land er uit zal gaan zien op het gebied van de inrichting van de ruimte, de gezondheidszorg of het milieu moet zich op zulke platforms begeven en niet alléén in de spreekkamers van de bevoegde gezagsdragers.³³

Zo worden door ervaren, dagelijkse bestuurders consequenties getrokken uit het bestaan van feitelijk pluralisme van statelijke en niet-statale normatieve stelsels. Het komt erop neer dat weerstanden van functionele groepen overwonnen worden door hun zelfregulerend vermogen via allerlei constructies van samenwerking voor overheidsdoelen te winnen.³⁴

Tot zover de beide perspectieven.³⁵ We kunnen ook het recht van distincte gemeenschappen onder dit sturingsperspectief bekijken, bijvoorbeeld wanneer een overheid meent gedwarsboomd te worden door lokale weerstand tegen een of andere modernisering of, omgekeerd, wanneer een overheid meent dat het eigenlijk wel heel handig is dat de *alevieten* zelf hun conflicten oplossen. Ik denk ook aan de internationale ontwikkelingshulp waarbinnen op grond van gebleken mislukkingen van

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

het van bovenaf opgelegde beleid, zoals inzake grondgebruik of natuurbehoud, nu algemeen wordt ingezet op participatie van lokale groepen, de zogenaamde *stakeholders*. Deze participatie zou kunnen leiden tot het inzetten van lokale zelfregulering als een middel om de overheidsdoelen alsnog te bereiken. Dit gaat langzamerhand zover dat op grote schaal, zeker in Afrikaanse landen, zelfs gewerkt wordt aan officiële erkenning van het al lang bestaande maatschappelijke pluralisme van stelsels van rechten op grond (*land tenure*). Dat betekent dat, naast westerse eigendomsregelingen, lokale stelsels van communaal grondenrecht als deel van de nationale rechtsorde worden erkend: juridisch rechtspluralisme en wel vooral op basis van sturingsoverwegingen. Over enkele van deze plannen raadplege men Toulmin en Quan (2000).

1.3 Trans- en internationaal

Het feitelijk rechtspluralisme, gezien vanuit beide perspectieven, heb ik tot nu toe te veel opgesloten binnen nationale grenzen. Het verbaast niemand dat inheemse leiders voortdurend de woorden 'verdrag 169 van de Internationale Arbeidsorganisatie' in de mond nemen³⁶ en ook verbaast het niemand meer dat bewoners van het Surinaamse dorpje Pierrekondre overwogen zich, voor het behoud van hun leefgebied, te wenden tot de Inter-Amerikaanse commissie voor de rechten van de mens in Washington D.C. en steun krijgen van vaak internationale organisaties van ontwikkelingshulp, zogenaamde NGO's (*non-governmental organisations*).³⁷ Het internationale recht spreekt niet meer alleen staten aan, maar ook individuen en organisaties. Het verbaast niemand dat in vonnissen van organen van de zelfbesturende inheemse territoria van Colombia uitdrukkelijk wordt gezocht naar de plaats die de internationale mensenrechten dienen te hebben bij de begrippen van orde en ordehandhaving van de eigen gemeenschap.³⁸ In vele landen, zoals India, leven boeren, pastoralisten en inheemse gemeenschappen in een bijzonder pluralistische situatie: ze treffen in hun leefgebied hun eigen normenstelsel, de normen en het beleid van de Indiase (deel)staat, internationale verdragen alsook normen en beleid van bijvoorbeeld de Wereldbank of de Wereldhandelsorganisatie aan (Randeria 2003). Soms gaat het om formeel geldend recht, soms om de feitelijke dwang die van financieringsvoorwaarden uitgaat op een nationale staat of om de feitelijke dwang die NGO's kunnen uitoefenen.³⁹ Soms zijn de internationale instanties bondgenoot in een strijd om grond of behoud van leefgebied, soms tegenstanders, en hetzelfde

geldt voor (groepen van) NGO's.⁴⁰ Inheems recht, nationaal recht, regionaal recht en internationaal recht overlappen, kruisen, dwarsbomen en beïnvloeden elkaar, om te beginnen in een klein dorpje in Suriname. Er bestaat *global legal pluralism*, zoals Snyder (1999) het noemt. Deze trans- en internationale ordeningen zijn steeds vaker en steeds krachtiger voelbaar op vele terreinen waar voorheen hooguit staatsrecht en lokaal recht speelden.⁴¹ Recent heeft Keebet von Benda-Beckmann (1999) in haar Rotterdamse oratie Transnationale dimensies van rechtspluralisme hiervoor aandacht gevraagd.⁴²

1.4 Omschrijving

Feitelijk rechtspluralisme slaat op de soms conflictueuze soms meer harmonische samenwoning van twee of meer rechtsordes c.q. normatieve ordes die elk voor zich verbonden zijn met bepaalde locale, nationale of internationale gemeenschappen, groepen of netwerken en die zich onder één maatschappelijk dak bevinden.⁴³

Enkele opmerkingen over deze omschrijving:

Ten eerste: 'onder één maatschappelijk dak'. Over pluralisme wordt altijd gesproken tegen de achtergrond van sociaal-politieke eenheid. Toen nog niemand voorbij de Pyreneeën reisde, was diversiteit in landschap, cultuur en recht een exotische attractie. Rechtspluralisme wordt nu pas een probleem, nu zowel de samenlevingen elk voor zich, als de wereld als geheel, steeds hechter geïntegreerd zijn en dus steeds kleiner worden, steeds meer één.⁴⁴

Ten tweede. Vaak wordt in omschrijvingen van rechtspluralisme gezegd dat mensen onverenigbare eisen ervaren voor *dezelfde* handelwijze. Ik heb dat niet in bovenstaande omschrijving toegevoegd (maar de onderliggende kwestie enigszins verdoezeld). Vooral – maar niet alleen – bij multiculturele botsingen, zoals in gevallen van rechtspluralisme bij distincte gemeenschappen, loopt dit spaak. Wat voor westerse begrippen uithuwelijken is, met alle bijklanken van dien, is dat voor de lokale gemeenschap in Togo niet. Ander voorbeeld. Stel dat volgens Molukse adat een kind uit een kinderrijk familie wordt overgedragen aan een kinderloze familie, kunnen we binnen de standaard Nederlandse opvattingen dan begrijpen wat dit betekent? Of blijven we er tevergeefs begrippen als adoptie en pleegkind op toepassen?

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

Strijbosch (1988) heeft in een noot bij een dergelijke zaak eens geprobeerd de interpretatiekloof te overbruggen met een nieuwe begrip: 'kindsovername'. Maar het blijft gaan om twee culturen, twee verschillende handelingen, en niet dezelfde.⁴⁵

Toch raken in deze voorbeelden de rechtsordes elkaar en wil ik van rechtspluralisme blijven spreken. Hoe raken de ordes elkaar dan? Een heersende cultuur drukt zijn eigen begrip op de zaak en beoordeelt het handelen navenant. Een oom, beweert de Togolese *juge de paix*, is *natuurlijk* geen vader. Op die wijze wordt definitivemacht uitgeoefend. Dit roept dan weer lokaal verzet op omdat een oom toch wel degelijk een vader is, bijvoorbeeld bij de Wayúu in Colombia.

We zien nu *en passant* dat een rechtsorde zijn macht niet alleen laat voelen via voorschriften en sancties, maar ook via zijn kennelijk vermogen ons te leren hoe de werkelijkheid *natuurlijk* is.⁴⁶

Ten derde: de rechtsorde. Ik bedoel niet de rechtsorde zoals deze in de rechtsdogmatiek is afgebakend, want daar is het vooral een normatieve constructie van op specifieke wijze tot stand gebrachte of erkende normen. Deze constructie moet een afgrensbare eenheid van normen, begrippen en beginselen instandhouden die als hoogste macht de samenleving alomvattend, exclusief, beslissend en effectief ordent, *c.q.* geacht wordt te ordenen. Deze kenmerken bepalen het juridisch bestaan van de rechtsorde – een normatieve constructie waarvan we het maatschappelijk orderingsvermogen nog moeten afwachten. In de rechtsantropologie bestaat een rechtsorde daarom pas als hij meer dan een *mission statement* is, als hij aan het werk is in de hoofden en daden van zowel officials als de gewone burgers. Ik behoor overigens niet tot diegenen die het juridische zelfbeeld van recht en het beeld over zijn betekenis voor de samenleving afschrijven als een onwerkelijke voorstelling, eventueel een rookgordijn of een ideologie. Heel wat begrippen en normatieve beginselen, vooral grondbegrippen van recht, zoals het persoonsbegrip, vormen het vanzelfsprekende kader van handelen in de samenleving zelf en kunnen dus deels ook worden beschouwd als beschrijving van verhoudingen in de samenleving, niet alleen als juridische (hete) lucht. Maar ook al heb ik oog voor de realiteit van zulke grondbegrippen en de gevarieerde wijze waarop deze in het leven zelf werkzaam zijn, vanuit rechtsantropologische gezichtshoek zal bij het begrip 'rechtsorde' primair op het handelen van de juridische beroepsbeoefenaar en de ambtsdragers, maar ook op dat van de doorsnee burgers gelet moeten worden. Dat levert anders dan het goed opgemaakte gezicht van recht in de rechtsdogmatiek, een warrig en

onopgemaakt beeld op. Als het bijvoorbeeld plausibel is dat het gezicht van een wet op straat deels wordt bepaald door groepen ambtenaren, dan bepalen voor het antropologisch rechtsbegrip de interne ambtelijke groepsnormen hoe de rechtsorde in bijvoorbeeld bijstandszaken *is*.

En nu heb ik mezelf klem gezet. Eerder vergeleek ik ambtelijke interne normen met de officiële rechtsorde terzake en noemde de concurrentie tussen die twee normenstelsels een geval van feitelijk rechtspluralisme. Wanneer ik in dat verband de officiële rechtsorde nader beschrijf en als product van de interne normen van ambtelijke groepen bepaal, dan vergelijk ik a met a wat een nietszeggende tautologie oplevert.⁴⁷ Geen nood, ik overdreef de kwestie een beetje maar suggereer meteen hoe je consequent kunt doorgaan op deze felrealistische lijn en dan de wat mij betreft overdreven conclusie trekt: een rechtsorde bestaat niet. Dat vervolgens heeft ernstige gevolgen voor mijn begrip van feitelijk rechtspluralisme. Ik volg deze lijn vandaag niet verder.⁴⁸

Ten vierde. Mijn laatste opmerking slaat op de binding van de normatieve ordes aan specifieke, af te bakenen gemeenschappen, groepen, netwerken en dergelijke. Ik sprak daar al eerder over. Uit deze maatschappelijke substraten, en de cohesie die zich daarin manifesteert, putten de normenstelsels hun gezag en effectiviteit. Ik wil dit de institutionele kant van rechtspluralisme noemen. Eerder merkte ik al op dat sommige van deze sociale werelden wellicht alleen in de verbeelding bestaan of uiterst vloeiende grenzen hebben. Dat is evident bij de huidige zogenaamde ‘nationale gemeenschap’, een realiteit die steeds meer alleen maar in de verbeelding bestaat. Natiestaten met hun schijn en pretentie van een homogene cultuur zijn een uitzondering. Interne verscheidenheid van culturen binnen de formele staatsgrenzen en voortdurende en steeds verdergaande grensoverschrijdingen naar andere werelden, zijn verschijnselen die twijfel oproepen over de vraag of er nog zinvol met het begrip ‘nationale samenleving’ gewerkt kan worden. Niettemin leggen de nationale staat, zijn recht en zijn macht, en de politieke instituties, gevoegd bij een fonds van herinnering aan oude tijden en trots op het heden, een geestelijke band – zo nodig een afgedwongen band – om de bewoners. Ik acht het nog steeds zinvol van deze realiteit uit te gaan en acht het mogelijk om binnen een dergelijk nationaal verband van pluralisme bijvoorbeeld van lokaal en nationaal recht te spreken. Wel is, zoals gezegd, de internationale dimensie een essentiële aanvulling.

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

Tot een jaar of 25 geleden leek afgrenzing van niet-statelijk georganiseerde gemeenschappen, zoals bepaalde minderheden, inheemse volken of de diverse volken van Togo, minder problematisch. Maar ook deze gemeenschappen zijn noch intern homogeen noch extern sociaal helder begrepen. De sociale grenzen zijn poreus, vloeiend.⁴⁹ Dat zien we terug in de lokale rechtsorde, die evenmin scherp extern afgebakend en intern homogeen is, hetgeen precies een van de aanleidingen is om het begrip ‘interlegaliteit’ naar voren te schuiven.

Tot zover feitelijk rechtspluralisme.

1.5 Juridisch rechtspluralisme

Nu iets heel anders. Hoe is de verhouding tussen rechtsordes rechtens geordend, dus volgens het officiële recht bepaald? De rechtsantropoloog dient hieraan niet voorbij te gaan. Deze kwestie van de officiële nationaalrechtelijke plaatstoekenning van een internationale rechtsorde of van een (andere) niet statelijke orde, zoals volksrecht, is in beginsel een juridisch probleem en kan als zodanig met vrucht rechtsvergelijkend worden onderzocht. Maar zulk juridisch rechtspluralisme is ook van groot belang in de rechtsantropologie. De juridische plaatstoewijzing van bijvoorbeeld volksrecht kán namelijk effecten in de maatschappij hebben, zoals het daadwerkelijk afnemen van discriminatie en marginalisering. Vaak zal de juridische ingreep echter niet erg effectief zijn, dan wel op zijn best een nieuw wapen in een al oude en doorgaande strijd. Bij feitelijk onderzoek naar hoe de zelfbesturende inheemse volken in Colombia er voorstaan, kan de onderzoeker vaststellen dat in grondwet en nationale rechtspraak rechtens gezien ruime autonomie is toegekend, maar er in feite nauwelijks ruimte is voor een zelf bepaalde ontwikkeling. Joris van de Sandt van onze ex-vakgroep komt in zijn aanstaande dissertatie tot deze slotsom. Men zegt wel: *no autonomía sin economía*. Peter Oud en ik constateerden dat hetzelfde geldt voor het formeel autonome gebied Tuva bij de Mongoolse grens, dat deel uitmaakt van de Russische Federatie. De bevindingen van ons onderzoek zijn vastgelegd in de video *Rulers of the Steppe*, eerste in een beoogde serie documentaires met de titel *The Image of Self rule*.

Zulke juridische plaatsbepaling van volksrecht kan ook heel andere effecten hebben (ongewenst, mogelijk onvoorzien), zoals een oplopende spanning in de samenleving en de vergroting van risico's van desintegratie of ten minste van gevaarlijke spanningen tussen bevolkingsgroepen.⁵⁰

Tot zover deel 1 van de les. Nu deel 2 over interlegaliteit.

2 Interlegaliteit

2.1 Een geval van interlegaliteit

Ik reis naar Bolivia, naar een groep dorpen in de Andes waar ongeveer 12000 hooglandindianen wonen: het gebied Raqaypampa.⁵¹ Mijn promovendus Rene Orellana⁵² bekeek hoe de lokale bestuurders conflicten oplossen en hoe daarbij de verhouding is tot de officiële, nationale rechtspleging. Een van de bestuurders, de *secretario de justicias*, behandelt zaken als huwelijkse problemen, vechtpartijen, het niet betalen van schulden en minachting voor de leiders. Hij doet dat op informele en retorische wijze, wat inhoudt dat dorpelingen in en uit lopen, meepraten, er oude wijsheden worden ingebracht en er naar verzoening wordt gewerkt. Niet alleen de zaak zelf maar iemands levensstijl en de problemen die hij eerder veroorzaakt heeft, worden meegewogen. Kenmerkend voor Raqaypampa is dat de leiders daar, anders dan in sommige andere inheemse territoria in dit Boliviaanse hoogland, er actief naar streven om de dorpelingen, de *comuneros*, onder de eigen rechtsprekende organen te houden.⁵³ Officieel hoeven de *comuneros* zich daar niet te melden; officieel is het beboeten of ook wel eens opsluiten van mensen in de lokale cel onrechtmatig. Maar de leiders proberen te verhinderen dat mensen naar de statelijke justitie gaan of dat de nationale politie zich in hun eigen criminele zaken mengt, en dat lukt ze redelijk. We nemen dus een relatief op zichzelf staande inheemse rechtspleging met eigen procedures en eigen normen en leefregels waar, ook al kent 'juridisch Bolivia' deze plaatselijke orde formeel niet. Naast de lokale orde is de nationale rechtsorde van Bolivia werkzaam. Deze claimt het gezag over het gehele land, ook over Raqaypampa. De casus betreft dus een afgetekend geval van feitelijk rechtspluralisme.⁵⁴

Ik bekijk nu nog eens goed hoe de *secretario* precies te werk gaat. Wat opvalt, en voor mijn onderwerp interlegaliteit van groot belang is, is het feit dat hij ook elementen van de statelijke rechtsorde gebruikt. Hij leunt de laatste tijd wat meer op schriftelijke verklaringen en op stipt bewijs, en kapt soms grote levensverhalen af ten gunste van 'de relevante feiten'.⁵⁵ Het centrale bestuur stuurt wel eens circulaire aan de dorpen – de *acta* – waarin wordt vermeld dat de algemene vergadering

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

van alle dorpsbesturen samen een regel heeft aanvaard die voortaan als geldend recht in alle dorpen toegepast moet worden.

Deze nieuwe manieren wijzen op interlegaliteit: een – in dit geval bewuste – menging van het vreemde met de eigen manier van rechtspleging. Die menging betekent dat zo'n vreemd element, bijvoorbeeld het gebruik van de *acta* die een beetje lijken op westerse wetten, wordt ingepast in de lopende gang van rechtszaken. Eenmaal ingepast, oefent zo'n nieuw element verdergaande invloed uit op de lokale rechtspleging als geheel uit. Zo is het waarschijnlijk dat de *secretario*, voor het bewijs hoe de inheemse leefregels luiden, meer dan vroeger op de circulaire – de *acta* – zal gaan steunen en minder op het gezag van de oude wijze mannen. Zo werd eens ter zitting de stelling dat het beledigen van een leider, een *dirigente*, een heel ernstig vergrijp is en een zware sanctie verdient, door de secretaris onderstreept door te wijzen op een onlangs door het hoogste gezag uitgevaardigd schriftelijke stuk waarin op dergelijk gedrag een opmerkelijk hoge boete werd bedreigd. Maar prompt werd ter zitting door anderen, inclusief dorpsleiders, weer beweerd dat dit stuk niet bekend was en geen waarde kon hebben. Er is dus wel een verandering gaande, maar het is lang niet zo dat zulke *acta* als onaantastbare wetten worden opgevat. Een zekere bureaucratisering van deze dorpsjustitie is niettemin onmiskenbaar. Een homerische strakke stijl wint terrein op de bijbelse stijl, de stijl van beeldende verhalen, aldus mijn Portugese collega De Sousa Santos (2002, p. 435). Dit alles heeft vervolgens nog veel verder invloed, tot in de gemeenschap als geheel. Zo zeggen de ouden dat de dingen niet meer zijn zoals vroeger; ze verliezen macht. Geletterde jongeren zullen allicht een machtiger plaats in de gemeenschap gaan verwerven.

Deze interlegaliteit loopt 'van boven naar beneden': uit de omringende, dominerende omgeving dringen elementen in het lokale rechtsleven binnen, in het gegeven geval overigens door toedoen van de inheemse leiders zelf, en dus niet ongezien en sluipend, zoals het bij assimilatie vaak gaat. Maar er bestaat ook wat ik met een wat onhandige term noem: 'omgekeerde interlegaliteit'.⁵⁶ In datzelfde Bolivia maar ook in vele andere landen is geconstateerd dat nationale rechters en andere officials – los van enige officiële plicht om met lokaal recht te rekenen – elementen van verschillende locale rechtsordes overnemen.⁵⁷ Ze steunen op bewijsvoering door sjamaans, of accepteren officieel onwettige instellingen zoals bigamie en schaking. In Ethiopië hoorde ik in gesprekken met rechters en officieren van justitie hetzelfde.

Zulke omgekeerde interlegaliteit zal in het geval van groot machtsverschil tussen boven en onder vermoedelijk altijd wel een randverschijnsel zijn. Of cultu-

ren zich wel laten mengen, is een van de klemmendste en lastigste vragen van deze tijd. Wanneer het toch komt tot enige adoptie van vreemde normen en vormen – om te zwijgen van vreemde waarheden of een vreemde cultuur – is het waarschijnlijk dat het vreemde zo veel mogelijk wordt gebrandmerkt als een incident en via inkapseling zal worden afgeweerd. Misschien gebeurt dat wel in de Nederlandse rechtspraak bij multiculturele zaken. De vraagstelling van omgekeerde interlegaliteit is niettemin van groot belang. Desondanks is zij, in deze wereld van botsing tussen rechtsculturen, zelden onderzocht. Ik kom daarop hieronder nog terug.

2.2 Nadere analyse en een omschrijving

We zien een menging van normen en (proces)vormen, interlegaliteit, zowel in het dorp als in stad en staat. Het is, zoals De Sousa Santos (2002: 437) zegt, zowel een ‘mixing in our minds’ als ‘in our actions’ omdat het zowel een menging is van concrete normen en vormen, concrete gedragsregelingen, maar ook van vanzelfsprekende waarheden over mens, wereld en samenleving, waarheden die aan de concrete normen en vormen zin geven. De maatschappelijke betekenis van deze waarheden is dat zij een bepaalde gang van zaken als natuurlijk en normaal voorstellen en daarmee feitelijke verhoudingen bevestigen en wettigen.⁵⁸ Wie oog heeft voor recht als producent van zulke waarheden bestudeert recht, behalve als een stelsel van directe verordening van gedrag, ook als cultuur, als stelsel van betekenissen. Van Manen en ik hebben het samenhangende complex van zulke waarheden over mens en maatschappij dat achter werkzaam recht geconstrueerd kan worden ‘legaliteit’ genoemd. Interlegaliteit drukt onder meer de wederzijdse menging en beïnvloeding van zulke waarheden uit en daarnaast, op een meer concreet vlak, de menging van de concrete normen en vormen die gestalte eraan geven.⁵⁹ Het verschijnsel dient dus ten minste op deze twee niveaus bestudeerd te worden, het niveau van de gedragsregeling en het niveau van betekenissen, van interpretatiekader ofwel cultuur.

Omdat dit mengen beide rechtsordes in het hart raakt, moeten we zeggen dat interlegaliteit meer inhoudt dan koud op elkaar spijkeren van vreemde elementen. Het levert een nieuwe orde op die noch het ene noch het andere meer is. Kruisbestuiving of hybridisering⁶⁰ kunnen we dit noemen.⁶¹ We kunnen ook denken aan wat in godsdienststudies wordt aangeduid met syncretisme. Dat is iets wat zich voor doet wanneer bijvoorbeeld de Katholieke Kerk elementen van een andere religiosi-

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

teit, zoals winti onder Surinaamse creolen, opneemt, en, omgekeerd, de lokale religie zich aanpast aan dat wat missionarissen niet moe worden te vertellen of op te dringen (Vernooy, 2002).

Aangezien het fenomeen interlegaliteit een doodnormaal verschijnsel is, ook als het gaat om ogenschijnlijk zulke uiteenlopende rechtsordes als een inheemse en een statelijk-westerse, is het de vraag of een onderzoeker nog kan spreken over de *typische eigen* rechtsorde van bijvoorbeeld Raqaypampa nu deze door uitwisseling met de omringende wereld voortdurend verandert.⁶² Van afgezonderde rechtsordes die keurig een veronderstelde homogene en geheel eigen (distincte) maatschappelijke opbouw zouden weerspiegelen, is immers geen sprake, noch aan de kant van Raquaypampa noch aan de kant van de nationale Boliviaanse rechtsorde.⁶³ Toch wil dit niet zeggen dat een onderzoeker tevergeefs zoekt naar de plaatselijke rechtsorde. De grenzen ervan zullen feitelijk telkens weer door de *dirigentes*, de leiders, getrokken worden. Het opnemen van vreemde elementen wordt door hen voorgesteld als voortborduren op het eigene – zo althans presenteren zij het ogenschijnlijk vreemde aan zichzelf en aan de buitenwereld. Telkens markeren zij de grenzen tussen *dit zijn wij* en *dat zijn de anderen*⁶⁴ en claimen zij dat de nieuwe mengvormen nog steeds, misschien zelfs beter, uitdrukking zijn van de kenmerkende waarden en leefvormen die hen verenigen. Op die manier stellen de leiders interlegaliteit niet voor als een gedwongen assimilatie, maar als een vorm van verzet. De dorpsleiders mengen het zogenaamde ‘oude’⁶⁵ en het zogenaamd ‘moderne’ en doen aan *ethnic reorganisation*, een manier om zich als gemeenschap staande te houden in een bedreigende omgeving. Dat doen zij door van de overmachtige tegenspeler bepaalde zaken over te nemen, te verenigen met het eigene tot iets nieuws, en dit nieuwe uit te dragen als essentieel voor de eigen gemeenschap, als ononderhandelbaar.⁶⁶ Dit lijkt wel wat op dat wat de Nederlandse regering indertijd met haar beleid jegens nieuwkomers en immigranten voor ogen had: ‘integratie met behoud van identiteit’.

Inheemse leiders zijn allesbehalve vrij in zo’n etnische reconstructie. De buitenwereld dringt voortdurend de eigen wereld binnen. Deze inbreuk komt bovendien ook van binnenuit, namelijk omdat de dorpelingen ook niet gek zijn en rustig vergelijkbaar waar het gras groener is, ofwel welk normenpakket hen beter uitkomt. Ze zijn geïnteresseerd naar kansen op een goede afloop van een conflict, zoals wanneer in de film *Op zoek naar recht*, een uitgehuwelijkte vrouw zich wendt tot de nationale rechter en niet tot de eigen volksrechtspraak. De dreiging van dit *forum shopping*

dwingt leiders tot flexibiliteit. Forum shoppen slaat niet alleen op het aanboren van verschillende instanties maar betekent ook dat men winkelt uit verschillende normenpakketten. De lokale bestuurders voelen zich dan gedwongen gunstige en populaire statelijke normen in hun repertoire op te nemen om hun mensen tevreden te stellen en bij de eigen plaatselijke justitie te houden, zoals Jane Collier (1976) al een tijd geleden zo mooi heeft aangetoond.⁶⁷

We zien aan dit voorbeeld tevens het belang van een analyse van interlegaliteit op ten minste twee sociale niveaus: dat van de *comuneros* zelf en dat van leidende figuren. Of de *comuneros* van Raqaypampa meegaan met de inspanningen van hun leiders, valt te bezien. Sommigen wensen zonder meer te assimileren en zeggen: *the white way is the right way*. Ze winkelen forums al naar het hen individueel te pas komt. Mogelijk staat aan zo iemand wel eens een breder doel voor ogen: hervorming van de gemeenschap, deze minder traditioneel doen zijn, maar een dergelijke hervormingspoging van onderop krijgt pas enige blijvende vorm wanneer leiders gezaghebbend definiëren *wie wij zijn*, op die basis de interne relaties en procedures organiseren, en de anderen volgen. Pas dan tekenen de kenmerken van de gemeenschap zich af en kan blijken of er sprake is van etnische reconstructie.⁶⁸

Zulke etnische reconstructies worden de laatste tijd wel vaker tot thema van onderzoek gemaakt, en het lijkt er op dat dit niet alleen een hobby van antropologen is maar dat er op dit moment door leiders van minderheden en inheemse volken ook daadwerkelijk veel vaker en veel bewuster aan zulke reconstructies wordt gewerkt. De Navajo, een zeer talrijk inheems volk in de Verenigde Staten dat zichzelf *Dineh* noemt, hebben bijvoorbeeld *The Fundamental laws of the Dineh*⁶⁹ op schrift gesteld: een poëtische soort van wetboek met daarin een menging van levens- en wereldbeschouwing, filosofie over goed samenleven en natuurbeheer plus een aantal concrete bepalingen. Met deze educatieve tekst willen de leiders de vele vreemde elementen die in hun samenleving zijn binnengedrongen deels uitstoten, deels 'to pull (...) into an overall Navajo pattern'.⁷⁰ Dit is een voorbeeld van interlegaliteit, en wel ten dienste van een etnische reconstructie.

Ik merk verder begripsmatig nog op dat interlegaliteit kan worden bestudeerd als een *proces* waarbij bijvoorbeeld centraal staat *hoe* een lokale bestuurder bij een procedure tegelijkertijd naar vreemde en eigen elementen grijpt, maar ook als de *uitkomst* van een dergelijk proces: hoe ziet de orde, de rechtsorde ook, er uit op enig

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

moment in de geschiedenis? Dit zal altijd een hoogst voorlopige orde zijn, want het proces van interlegaliteit gaat immers door.⁷¹

Deze overwegingen leveren de volgende omschrijving op:

Interlegaliteit heeft betrekking op het opnemen van elementen van heersend recht, nationaal en internationaal, en daarmee ook van heersende interpretatiekaders in de maatschappelijke praktijk van een locale rechtsorde, en op de daardoor voortgebrachte nieuwe hybride rechtsorde, alsook op omgekeerde menging.⁷²

2.3 *Interlegaliteit binnen de rechtsantropologie*

Deze ‘gemengde’ benadering van feitelijk rechtspluralisme, dus niet als twee werelden naast elkaar maar als voortdurende uitwisselende werelden, is onder rechtsantropologen nu wel gangbaar. Franz von Benda-Beckmann heeft al verschillende malen gewezen op de vele manieren waarop deelgenoten van gemeenschappen bij conflicten tegelijkertijd, of kort na elkaar, plegen te putten uit zo ongeveer alle beschikbare bronnen, instituties en fora van regels, beginselen en procedures die er maar bestaan. Ze beroepen zich bijvoorbeeld nu eens op adat, dan weer op nationaal (Indonesisch) recht en dan weer op islamitisch recht. Ook lokale en nationale rechters doen daaraan mee. Dit inzicht leidt als vanzelf naar het begrip ‘interlegaliteit’ en naar vorming en hervorming van telkens nieuwe gemengde ordes: syncretisme, synthese, symbiose.⁷³

De Sousa Santos zou de vader van het begrip ‘interlegaliteit’ genoemd kunnen worden: hij kwam daar al halfweg de jaren 1980 mee. Bij hem blijft het begrip echter, ondanks enkele empirische aanduidingen, onuitgewerkt, al heeft hij het retorisch fraai geformuleerd.⁷⁴ Twining steekt het begrip – en de Sousa Santos’ formule – in de hoogte maar levert evenmin veel analytisch weerwerk.⁷⁵

De omgekeerde vraag, of een heersende rechtsorde en een heersende cultuur elementen van het lokale recht en de lokale cultuur overnemen en daardoor veranderen, is bovendien zelden wat diepgaander behandeld. Te veel wordt volstaan met een bezwerende formule dat het van groot belang is ook oog te hebben voor ‘the way non-state orders constitute state law’.⁷⁶

Ik zie belangrijke methodische (kennistheoretische) winst als we zouden denken in termen van interlegaliteit. *Ten eerste* zou daardoor het handelen, en *shoppen* van individuen in beeld gebracht worden, in plaats van grote schema’s van structurele ont-

wikkelingen of krachten die mensen meesleuren, zoals modernisering, of de behoeften van het wereldkapitalisme. *Ten tweede* wordt mede daardoor niet meer gedacht in termen van culturen als potjes met een stevig deksel en dikke wanden. Mensen onderscheiden zich wel van anderen in gemeenschapsverband, maar bewegen zich voortdurend ook in andere werelden, en hebben vaak een meervoudige identiteit.⁷⁷ *Ten derde* zien we dat de studie van bijvoorbeeld een eigen plaatselijke rechtsorde dient te gebeuren in het volle besef van de voortdurende uitwisseling, al is die vaak eenzijdig, met een dominante orde.⁷⁸ Fitzpatrick wijst op het omgekeerde: modern westers recht heeft zijn kenmerken ontwikkeld in een voortdurende strijd met andere culturen en wel door die als geheel iets anders, barbaars en wild te brandmerken.

2.4 Interlegaliteit onder formeel of juridisch rechtspluralisme

Interlegaliteit is een kijk op rechtspluralisme waarmee ook vragen over de maatschappelijke betekenis van *juridisch* rechtspluralisme verscherpt kunnen worden. Neem bijvoorbeeld eens aan dat een lokale rechtsorde is gelegaliseerd en officiële erkenning heeft gekregen als deel van de nationale rechtsorde, zoals dat indertijd het geval was bij het volksrecht van Togo. Een dergelijke juridische plaatstoekenning creëert formeel of juridisch rechtspluralisme en verloopt via, wat ik met Allott noem: ‘interne metaregels’ of beter: ‘interne conflictregels’.⁷⁹ Of voor de soevereine Navajo-rechtspraak rechtens ook blanken moeten verschijnen wordt bepaald door zo’n conflictregel (het juridische correcte antwoord hierop is: voor bepaalde feiten, ja.) Of inheemse bestuurs- en rechtsbeslissingen in gevallen van officieel inheems zelfbestuur rechtens getoetst moeten worden aan de nationale grondwet, en in het bijzonder aan de mensenrechten, alsmede wellicht aan de nationale wet (*las leyes de la República*, heet het vaak), kan gevonden worden in conflictregels. Mag bijvoorbeeld in Colombia met zijn uitgebreide en diepgaande stelsel van zelfbestuur en eigen rechtspraak voor de inheemse volken aldaar, een inheems gezag bepaalde lijfstraffen, zoals het slaan met takkenbossen op de onderbenen, toepassen? (Wie het weten wil: ja, zo zei het Constitutionele Hof van Colombia.) In Colombia heeft dit Hof de grondwettelijk voorgeschreven toetsing op de nationale wetten bewust buiten werking gelaten en, wat de mensenrechten betreft, de prikkelende conflictregel geformuleerd: ‘in een samenleving waarin culturele verscheidenheid is erkend, kan geen enkele wereldbeschouwing zwaarder wegen dan een andere, laat

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

staan die andere domineren.’ Voordat dit relativeren van de westerse waarden al te heftige emoties opwekt en gelijkgesteld wordt aan het rechtens toelaten van barbaarse gebruiken, voeg ik snel toe dat het Hof een harde kern van mensenrechten wel als toetsingskader hanteert, zoals het recht op leven en op bescherming tegen tortuur en slavernij. Aldus de categorie interne conflictregels.⁸⁰

De vraag is nu hoe zulke conflictregels, als ze werkzaam zijn, processen van interlegaliteit raken.

Om te beginnen ‘als ze werkzaam zijn’. Dit is een belangrijke empirische vraag. Waarom zouden statelijke rechtbanken zich aan deze (nieuwe) conflictregels houden? Vaak ook zijn de regels weinig precies en vinden we alleen brede formules, zoals deze: ‘bij de toepassing van mensenrechten dient een interculturele interpretatie te worden gehanteerd’. Dat hoeft niet te leiden tot enige serieuze hantering van zo’n conflictregel, de oude praktijk gaat gewoon door. Maar in het geval dat de conflictregels voelbaar doorwerken in de praktijk, kan veilig worden gesteld dat er voor wat betreft interlegaliteit een nieuwe dimensie is ontstaan. Mogelijk krijgt interculturele vermenging de wind mee, nu, afhankelijk van de relevante conflictregels en hun interpretatie, de andere cultuur een gelijkwaardige status heeft gekregen ten minste in recht en beleid. Zou zo’n officiële erkenning ertoe leiden dat culturen die tot dan toe in de hoek waren gedrukt nu ook in het maatschappelijk leven worden aanvaard als een verrijking, als culturen waarvan iets te leren valt? Dat is zeer de vraag. Het feit van deze erkenning hoeft op zichzelf niet veel invloed te hebben op processen van interlegaliteit, dan wel assimilatie, die toch al plaatsvinden.⁸¹ Niets staat leiders (en volgelingen) in de weg om door te gaan met het oppikken van elementen uit de statelijke rechtsorde en zich verregaand te assimileren aan de nieuwe tijd, ook al bezit men recht op zelfbestuur, althans op eigen rechtspraak. Wel lijkt de kans te zijn toegenomen dat welke richting zo’n gemeenschap ook op wil gaan, dit dan een zelfgekozen en zelfbepaalde ontwikkelingsweg is. In zoverre krijgen ook projecten van etnische reconstructie meer kansen, ook al zou dat verregaande modernisering inhouden.

Het kan ook anders lopen: officiële erkenning kan de levenskansen van een lokale cultuur zelfs doen afnemen. De leiders willen, om te beginnen, wellicht tonen hoe verantwoord ze met hun nieuwe waardigheid weten om te gaan, en als het ware witte, dus brave gezichten tonen.⁸² Vervolgens is van groot belang hoe de conflictregels geformuleerd zijn en, veel meer nog: hoe ze in de rechtspraktijk worden gehanteerd. De gebruikelijke toets op individuele mensenrechten kan een drukkende

curatele opleveren en doet dat vaak ook. We hebben hiermee al wel ervaring. In de koloniale tijd werd volksrecht getoetst op verenigbaarheid met de westers beschaving; men placht volksrechtelijke praktijken die indruisten tegen de gevoeligheden en vanzelfsprekende waarheden van de westers koloniale elite onrechtmatig en onverbindend te verklaren. In het Engels heetten deze conflictbepalingen beeldend *repugnancy rules*. Maar ook in de onafhankelijke staten van na de dekolonisatie, en meer in het algemeen heden ten dage, worden plaatselijke praktijken nog steeds gewogen op het goudschaaltje van een liberale individualistische cultuur. Dat is in feite wat de *juge de paix* in Togo aan het einde van de jaren 1970 deed toen hij de lokale huwelijkspraktijk toetste aan het Frans georiënteerde concept van de *ordre public*. Wat zal er in dit licht bijvoorbeeld terecht komen van de in Ecuador ontworpen *interculturele* interpretatie van mensenrechten?⁸³ Zo is er een Colombiaanse zaak geweest waarin de hoogste rechter onverbloemd, op basis van westerse waarden, een bepaalde praktijk van handelen van zelfbesturende bestuurders gebrandmerkt als despotisch en derhalve onverbindend.⁸⁴

Erkenning gaat verder bovendien vaak gepaard met andere zware kwalificaties en restricties, zoals in het geval dat een toegekend collectief beschikkingsrecht over territorium alleen mag strekken 'to earn a moderate livelihood'.⁸⁵ Al deze restricties beperken in de praktijk voelbaar hoe plaatselijke gemeenschappen zich kunnen ontwikkelen en zijn vervolgens ook op te vatten als etiketten: als evenzovele definities die in het gevecht om *the right to be different* de macht aan hun zijde hebben. Intussen roepen dergelijke restrictieve etiketten weerstand op, zoals dit in de relatief nieuwe leer over de culturele betekenis van recht en rechtstoepassing wordt betoogd (zie hierover de mooie casus bij Espeland, 1994).⁸⁶

Ten slotte wees ik er al eerder op dat de economische en andere randvoorwaarden waaronder een lokaal volk leeft er toe kunnen leiden dat zelfbestuur een illusie wordt en dat de gedwongen assimilatie voort blijft gaan, het gevolg kan zijn.

Erkenning kan dus langs vele wegen en op vele niveaus een illusie of zelfs een nieuwe dwangbuis zijn. Agnes Schreiner (2004) is op dit punt pessimistisch en geeft hiervan sprekende casussen. Ik ben meer geneigd te geloven in de mogelijkheden die zulke erkenning onder omstandigheden kan bieden op een bescheiden doorbraak in de sociale en culturele overheersing van een andere cultuur. Dit optimisme wordt gevoed door een lopend onderzoek van een andere promovenda van mij, Esther Sánchez uit Colombia. De kinderbescherming aldaar heeft reeds de opdracht bij hun beslissingen inzake inheemse kinderen rekening te houden met deze

andere, inheemse culturen. Begrippen als het belang van het kind, verwaarlozing, het begrip kind zelf en, niet te vergeten, het begrip dat een oom een vader kan zijn, dat alles komt in het geding. Hoe overbruggen de ambtenaren deze interpretatiekloof, als er al iets overbrugd wordt? Zijn er echt interculturele leerprocessen te zien? Er zijn, naast pijnlijk onbegrip, ook zaken gevonden waarin de ambtenaren en inheemse woordvoerders elkaar begrepen, interlegaliteit bedreven en een wederzijds bevredigende aanpak vonden.

Tot zover Bolivia en omstreken; nu terug naar Nederland. Is het begrip interlegaliteit ook hier thuis bruikbaar?

3 Interlegaliteit in eigen land

3.1 Interlegaliteit en sturing in een westerse samenleving

Terugkerend naar een land als Nederland zou ik interlegaliteit alhier eerst willen bekijken vanuit het sturingsperspectief. Ik gaf het rechtspluralistische voorbeeld van interne ambtelijke normen die onverenigbaar zijn met het officiële recht en die het in de praktijk van het bestuurlijke beschikken herhaaldelijk winnen van de officiële regel. Maar de suggestie die ik met het voorbeeld wek, is vals: er is bijvoorbeeld niet sprake van aparte en gescheiden werelden met elk een eigen normatieve orde en de ambtelijke normen die het winnen zijn niet radicaal anders dan de officiële rechtsnormen. Integendeel: ambtenaren weten zich verplicht aan het recht. In hun interne groepsnormen mengen zij eigen groepsgebonden noties van wenselijkheid, haalbaarheid en prioriteit van bepaalde beslissingen met plausibele interpretaties van het geldende recht.⁸⁷ Deze menging is, en schept, interlegaliteit. De schaduw van het recht valt zwaar over het ambtelijk handelen.⁸⁸

Ook omgekeerd is interlegaliteit hier een belangrijk thema. Het officiële recht neemt telkens fragmenten uit de samenleving in zich op, ook van ambtelijke normen, en verandert daardoor. Zo komen, mede uit ambtelijke penetratie van bestuursprocessen, nieuwe bestuurspraktijken tot stand die enige tijd later onder de formele rugdekking van beginselen van behoorlijk bestuur aan hun rechtsleven beginnen. ‘Non-state orders’ werken ook in op statelijk recht, zoals de eerder geciteerde formule het wil.⁸⁹

Ook het andere voorbeeld binnen dit perspectief is van belang: onderhandelend bestuur. In de netwerken van partners in onderhandelend bestuur worden de officiële normen (naar hun officiële interpretatie) bepaald niet vergeten. Bestuurders, beleidsambtenaren, *consultants*, andere deelnemers, potentieel bezwaarden en adviseurs: zij allen weten, al is het soms schimmig, hoe de formele bevoegdheden van betrokken organen liggen, welke inhoudelijke en procedurele normen het gebruik ervan regelen, welke rechten particulieren formeel bezitten. Deze en gene verwijst er van tijd tot tijd naar, gebruikt deze inzichten als pressiemiddel, pikt enkele elementen uit de beginselen van behoorlijk bestuur of verklaart zich loyaal aan bepaalde, formeel bestaande taakstellingen en bevoegdheidsverdelingen. De netwerknormen die op het platform ontstaan, zijn dan ook een menging: een hybride van officieel recht (zoals de deelnemers denken – of van adviseurs vernemen – dat het luidt) en vanuit dit sociale netwerk zelf opgekomen normen van onderlinge samenwerking en probleemaanpak. Interlegaliteit.

Omgekeerd werkt het ook: vroeger of later worden zulke in het leven zelf opkomende nieuwe verhoudingen ingepast in de officiële rechtsorde, soms via expliciete wetgeving.

Dit centraal stellen van het begrip interlegaliteit levert dezelfde winstpunten op als in onderzoek naar inheems recht en de staat. Ambtelijke groepen en netwerken van onderhandelend bestuur worden dan niet beschouwd als op zichzelf bestaande werelden met geheel eigen normen. De onderzoeker let vooral op de gestage uitwisseling tussen deze groepen en netwerken en de respectievelijke normen en beseft dat deze alleen bestaan in en door het voortdurend duwen tegen, of vechten met, – en uiteindelijk ook mengen met – andere groepen, organisaties en netwerken.⁹⁰ In studies naar verhoudingen tussen een informele sector (economie, illegale woonwijken) en een formele levert deze benadering een veel minder sjabloonachtig beeld op (zie o.a. Benton, 1994, en Razzaz, 1994).

3.2 *De multiculturele samenleving en het recht*⁹¹

Een laatste test op het nut van het begrip van interlegaliteit komt uit de multiculturele samenleving die Nederland geworden is.

Voor het behandelen van vragen omtrent interlegaliteit is het van belang te weten of we de zaken behandelen binnen een tot op zekere hoogte homogene cultuur dan wel bij sterke cultuurverschillen. In ons land spreken ambtenaren en bestuur

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

dezelfde taal; er is niet zo'n grote interpretatiekloof te overbruggen als in Bolivia tussen Raqaypampa en de nationale rechtsorde en staat; of zoals bij multiculturele rechtszaken in Nederland.⁹²

Dringt migrantenrecht wel eens door in de Nederlandse rechtsorde en raakt het de dominante cultuur en instituties? De vraag verrast misschien omdat we allicht eerder aan de omgekeerde invloed denken. Dat de gemeenschappen van migranten in ons land hun eigen rechtsopvattingen, al of niet noodgedwongen, laten beïnvloeden door het rechtsdenken van de joods-christelijk cultuur is wel duidelijk. Ik verwacht in dit verband overigens dat dit steeds minder een sluipend assimilatieproces zal zijn en dat leiders vaker aan etnische reorganisatie zullen gaan doen: uitdrukkelijk vaststellen van en staan voor het eigene in de feitelijk voorhanden zijnde menging van de cultuur van herkomst, bijvoorbeeld een islamitisch-Marokkaanse cultuur, met de joods-christelijke. Ik zal nu niet stil staan bij de invloed van de gevestigden op de nieuwkomers maar vraag me liever af of en hoe migrantenrecht, omgekeerd, doordringt in de Nederlandse rechtsorde en aldaar aanleiding geeft tot een geregeld intercultureel leerproces.⁹³ Ik draai het betoog nu weer naar rechtszaken toe, ofschoon vragen van hybridisering van culturen in de eerste plaats moeten worden bestudeerd in (de rest van) de samenleving. De rechtszaken gaan weer dienen, net als bij de openingsvideo's, als belangrijke plaatsen waar de confrontatie tussen maatschappelijk bestaande culturen eveneens plaats vindt. Ik hecht wel speciale betekenis aan dit domein van (wetgeving en) rechtspraak omdat niet uit te sluiten is dat hetgeen daar gebeurt betekenis heeft voor de maatschappelijke confrontatie als geheel.

Volgens mijn mini-onderzoekjes⁹⁴ en volgens relevante literatuur, zoals de door Van Manen (2002) geredigeerde bundel *De multiculturele samenleving en het recht*,⁹⁵ gaan rechters wel een eindje de multiculturele weg op als zij vinden dat wettelijke begrippen ruimte bieden. Deskundigen spreken hier cryptisch van 'krypto ipr'; ook komt de term 'twee-fasen ipr'⁹⁶ voor. In dat geval wordt bij hantering van deze begrippen, bij bewijsvragen, bij vragen van schuld en vele andere, rekening gehouden met andere rechtsovertuigingen. Dit is niet zo'n zeldzaam verschijnsel, maar de Hoge Raad leert herhaaldelijk dat een rechtsbegrip zoals duurzame ontwrichting van een huwelijk 'uitsluitend naar Nederlandse maatstaven moet worden bepaald'. Verder: de wet verzetten om een tegendraadse instelling, zoals een Marokkaans-islamitisch rechtsinstituut (de *kafala*) rechtens als pleegouderschap te erkennen, gaat te ver.⁹⁷ Rechters zeggen: zet de duidelijke wet niet opzij, want dan weet je niet

wat je aanricht.⁹⁸ Kortom, rechters in Nederland, en trouwens ook in België, zijn redelijk tolerant maar niet erg geneigd tot het aangaan van interculturele dialogen. En denkend aan eventuele interculturele dialogen: voorzover deskundigen ter zitting een aan het Nederlandse recht vreemd interpretatiekader beschrijven, gaat er nogal eens iets behoorlijk mis, waarvan Hermine Wiersinga (2002) melding deed in haar dissertatie over culturele factoren in het strafproces.⁹⁹

Toch vind ik dat niet gezegd kan worden dat het vreemde recht in de Nederlandse rechtspleging gewoonlijk ontkend of handig ingekapseld wordt. Ik zie alle aanleiding voor de vraag of via dit incidenteel in aanmerking nemen van andere interpretatiekaders feitelijk aanvankelijk vreemde rechtselementen in het Nederlandse recht worden opgenomen, en wellicht effecten hebben die verdergaan dan slechts een respectvolle behandeling in de concrete voorliggende zaak.

Laat ik mij, om mijn vermoeden plausibel te maken, eens een niet zeldzaam rechtsconflict voorstellen, bijvoorbeeld de kwestie van het gezag over kinderen na echtscheiding. Rechters zeggen over het afwikkelen van een echtscheiding: 'Het gezag over de kinderen na echtscheiding ligt als regel bij beide ouders. Maar als ik een Egyptenaar voor mij heb van wie ik vermoed dat hij de kinderen zal meenemen naar Egypte zonder toestemming van de moeder, dan wijs ik af en geef alleen de moeder gezag.' Nieuwe maatschappelijke verhoudingen, nieuwe belangen, nieuwe gewichten voor bekende belangen, nieuwe soorten afwegingen komen op. Verandert daarmee het recht? Dogmatisch niet, zo heet het. De ruim gestelde woorden van de wet blijven toch gewoon dezelfde? Of zal er niet met klem worden gezegd: *wij houden áltijd rekening met persoonlijke omstandigheden. Niets nieuws.*

Ik vind dit een tikje vroom bedrog. Wanneer leden van de rechterlijke macht en alle kringen daaromheen meer dan alleen maar incidenteel worden blootgesteld aan andere begrippen van gezins- en verwantschapsverhoudingen, adoptie en pleegkinderen, legitieme zelfverdediging, redelijkheid en billijkheid, feiten van algemene bekendheid, lichaamstaal en houding ter zitting,¹⁰⁰ dan presenteren andere rechtsculturen zich nogal dringend en dringen zich de vragen op in welk breder maatschappelijk verband die andere begrippen eigenlijk staan en hoe de dominante begrippen zich daartoe kunnen en moeten verhouden. Woordvoerders voor deze andere culturen zullen allicht van tijd tot tijd een serieuze gesprekspartner zijn, wat uiteraard niet hoeft te leiden tot het opnemen van aspecten van de andere rechtsopvattingen in het standaard Nederlandse recht. Maar waar sprake is van een interculturele dialoog, daar is ook sprake van wederzijdse beïnvloeding.

RECHTSPLURALISME EN INTERLEGALITEIT

De teneur van brieven van enkele collega's die de moeite namen om, op basis van hun deskundigheid op een specifiek rechtsgebied over deze vraag met mij van gedachten te wisselen – waarvoor ik hen hartelijk dank – is wel deze: blijvende multiculturalisering van het Nederlandse recht *c.q.* het Belgische recht is op enkele gebieden zeker een mogelijkheid en zal hier en daar ook wel tot blijvende verandering van gevestigde rechtsbegrippen en staande zekerheden leiden.¹⁰¹ Interlegaliteit is aan de kant van de heersende rechtsorde, gelet op machtsverhoudingen, niet direct iets waaraan je snel denkt, maar het is wel degelijk een zinvolle vraagstelling. De joods-christelijke rechtscultuur zou zich enigszins kunnen mengen met enkele elementen van andere culturen en aldus blijvend veranderen.

Ook op het gebied van het openbaar bestuur is de vraag naar 'omgekeerde interlegaliteit' van belang. Zo wordt op scholen het gezag steeds meer geconfronteerd met distincte normen en visies die ouders of leerlingen willen laten gelden, naast of desnoods tegen het geldend recht of de reglementen in. Soms zijn zulke verschuivingen, indien acceptabel geacht, geruisloos binnen het geldend recht te realiseren. Toestemming om met het Suikerfeest een dag vrij te nemen kan door de schoolleiding met behulp van het begrip *gewichtige omstandigheden* uit de Leerplichtwet (art. 14) worden gerealiseerd. Soms botst een zaak met het dwingend recht en zal eventuele honorering van een claim lastiger zijn, al kan men juist in de praktijk door te gedogen nog wel een stukje verder gaan. Soms is een zaak buiten het recht om te regelen zoals wanneer schoolreisjes zo worden georganiseerd dat meisjes niet in één en dezelfde herberg hoeven te overnachten als jongens. Ook hier is interlegaliteit aan de orde van de dag.

In onze voormalige leerstoelgroep doet Damir Urem hiernaar op dit moment onderzoek.

4. Slot

Dames en Heren, het is tijd. Ik wilde u laten zien waar ik als hoogleraar rechtspluralisme aan wil werken. Ik heb belangstelling voor confrontatie en menging van rechtsordes, zowel hoe dat feitelijk gaat als wat er gebeurt bij juridisering van zo'n confrontatie. Ik hoop dat er meer intercultureel respect en dialoog zal komen maar ik ben geen plurimaan en besef daarom terdege dat het alleen mogelijk is zo'n dialoog op gang te brengen wanneer er een eenheidbrengend en effectief kader van

ANDRÉ J. HOEKEMA

normen en interpretaties bestaat, een nationale rechtsorde dus, of – op wereldschaal – een wereldrechtsorde. Nu begrijpt u misschien hoe dankbaar ik ben dat ik kan meedoen aan onderzoek opgezet door collega Otto uit Leiden (Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur en Ontwikkeling, te Leiden). Dit onderzoek betreft de formele erkenning van lokale stelsels van rechten op grond, zoals dat thans in diverse landen aan de orde is, en de effecten daarvan. In de betreffende landen worden botsende culturen voor een deel samengebonden in één rechtsorde. Juridisch rechtspluralisme schuift over het allang bestaande feitelijke rechtspluralisme heen – een fascinerende operatie van veelheid en eenheid, die op steeds meer plaatsen in de wereld op dit moment aan de orde is, en lang niet alleen op het gebied van rechten op grond. De stimuleringsactie rechtswetenschappelijk onderzoek, SARO, fourneert voor dit onderzoek geld, waarvoor ik op deze plaats nog eens mijn dank wil uitspreken.

Dank ook aan mijn decaan Zwemmer, die mijn verzoek om een verandering van leeropdracht wilde steunen, en aan het College van Bestuur van deze Universiteit dat de benoeming realiseerde. Dank aan mijn naaste collega's (formeel: ex-collega's), allen mensen die, trots op hun eigenheid, zo goed samenwerken.

Er zijn hier mensen die dachten dat ik een afscheidsrede hield na de 25 jaren dat ik hier als hoogleraar rechtssociologie mocht werken. Welnee, het is een nieuw begin, en voordat we ter receptie gaan, wil ik u allen heel hartelijk bedanken voor uw hulp bij dit nieuwe begin, en dus voor uw aanwezigheid.

Ik heb gezegd.

Noten

1. E.A.B. van Rouveroy van Nieuwaal, 1980. Het materiaal is geschoten in 1977 en 1978. De film wordt gedistribueerd door het Afrika-Studiecentrum (asc@fws.leidenuniv.nl).
2. Materiaal uit onderzoek van Wibo van Rossum. De opnamen zijn uit de jaren 2000-2002. Het materiaal is (nog) niet gepubliceerd. Voor contact met de onderzoeker: www.wibovanrossum.nl.
3. 1987, Morgane Lalibert & Francoise Wera. Gedistribueerd door Cinema Guild, New York (www.cinemaguild.com/criminal/htm).
4. Zo'n taalstrijd is geen exotisch fenomeen uit verre streken. In de dissertatie van Wiersinga (2002) komen vergelijkbare voorbeelden voor van fundamentele taalkloven tussen de Nederlandse ambtsdragers en onder meer traditioneel Berberse partijen *c.q.* verdachten. Uit zo'n strafzaak: "Ik ben onschuldig" moet worden omschreven door te zeggen "ik was daar niet, ik heb niets gezien, ik heb niets gehoord". Als dit letterlijk wordt vertaald, wordt dat een ongeloofwaardige verklaring wanneer iemand vervolgens verklaart wel in dat huis geweest te zijn' (o.c., p. 143).
5. Van Rossum doet onderzoek naar de speciale instituties van conflictoplossing van deze groepering, zowel in Nederland als in Turkije. Zie o.a. Van Rossum 1999 en idem 2002. Een meer algemene introductie in de aard van de alevitische gemeenschap is te vinden in Van Rossum 2003.
6. Dit strookt overigens niet met de manier waarop de deelgenoten zelf over hun gemeenschap denken. Het is geen doelgerichte organisatie maar een religieuze *c.q.* een leefgemeenschap.
7. Zie publicaties van T. van der Ploeg over verenigingsrecht onder meer Van der Ploeg 1999.
8. Te bedenken is dat rechtspluralistische situaties niet beperkt zijn tot volksrecht versus statelijk recht. Het kan ook gaan om islamitisch of ander religieus recht versus volksrecht, en zo zijn er vele combinaties mogelijk.
9. In een rechtsgeleerde context wordt de term 'rechtspluralisme' vrijwel automatisch en zonder nadere uitleg gebruikt om formeel (juridisch) rechtspluralisme mee aan te duiden.
10. Zie voor bijzonderheden E.A.B. van Rouveroy van Nieuwaal (1976).
11. De erkenning en nadere plaatstoewijzing van volksrecht als bron van recht binnen een nationale rechtsorde gebeurt door middel van een samenstel van rechtsregels die de erkenning en de grenzen van de erkenning, – de curatele – regelen: interne conflictregels, zoals deze verderop in de tekst zullen worden genoemd.
12. Twining (2000, p. 225) heeft het over *state legal pluralism*. K. von Benda-Beckmann (1999, p. 7) over 'dogmatisch-juridisch rechtspluralisme'. Deze twee begrippen, maat-

schappelijk en juridisch rechtspluralisme, worden vaak met elkaar verward of althans, bij behandeling van wat men dan rechtspluralisme noemt, niet scherp uit elkaar gehouden.

13. Ik schrijf 'nog niet' omdat het niet lang meer zal duren dat, bijvoorbeeld in Canada aan inheemse volken zoals de Inuit zelfbestuur en officiële bevoegdheid tot het leven onder eigen recht zal worden toegekend. Zulke pluralisering van staat en recht wordt steeds minder opgevat als een noodlottige aanval op de integriteit van de staat en de nationale gemeenschap. Met het instellen van het feitelijk vooral door Inuit bewoonde gebied Nunavut als een zelfbesturende deelstaat op dezelfde voet als Québec etc. is al een begin gemaakt met deze pluralisering.
Dat Inuitrecht nog geen officiële plaats heeft in de rechtsorde van Québec wil overigens niet zeggen dat een rechter nooit rekening zou houden met de persoonlijke omstandigheden van een dader of met de gewoonten en verwachtingen van een groep waartoe de dader zich rekent. Integendeel, in de film *White Justice* zien we de rechter zich juist voortdurend afvragen hoe hij het beste rekening kan houden met de Inuitcultuur. Dat kan aanpassing aan de opvattingen van de Inuit inhouden maar ook het omgekeerde: de rechter kan, gelet op bepaalde lokale praktijken, menen er vierkant tegenin te moeten gaan, bijvoorbeeld een extra zware straf geven, zoals bij de zaak die in de film centraal staat uiteindelijk ook gebeurt.
14. Vele mensen, maar niet alle, en ook niet altijd over de hele linie. Zoals de scène laat zien, gingen ook toen al vrouwen naar de nationale rechter omdat ze daar dachten beter af te zijn dan bij de eigen rechtspraak. Dit *forum shopping* is vaak waargenomen en het is een standaardthema uit de rechtsantropologie. (K. von Benda-Beckmann 1981 en 1984). Het legt in feite de basis voor wat in het tweede deel van deze les aan de orde komt: menging van rechtsordes, interlegaliteit.
15. 'Steeds vaker': het is geen automatisme dat een zogenaamde 'eigen cultuur' een daarbij naadloos passende etniciteit en identiteit voortbrengt. Betrokkenen kunnen dat doen of laten. 'Ethnicity is the enduring and systemic communication of cultural differences between groups considering themselves to be distinct', aldus Eriksen (2001, p. 46). De laatste 10 à 15 jaar is er echter een sterke toename van het aantal groepen, gemeenschappen of volken dat zich, binnen een (relatief) vreemde staat, als zodanig wil manifesteren en respect vraagt voor een eigen identiteit.
16. Culturen bestaan niet, schreef Van Binsbergen (1999) terecht, wel culturele oriëntaties.
17. Althans volgens het ontwerp dat ten tijde van het houden van deze les, in december 2003, ter behandeling voorlag (bron: <http://european-convention.eu.int>).
18. Voor 'staatsverband' kan ook worden gelezen: 'sociaal-politiek verband', zoals in het geval van de Europese Unie, of ook een minder vèrgaand verband gevormd door de Organisatie van Amerikaanse Staten.
19. Assies, Van der Haar, Hoekema, 1999.

20. Het gaat niet altijd om een conflict. Een lokale orde kan heel goed parallel lopen aan een dominante (nationale) rechtsorde, zoals in het geval van de alevieten in de video.
21. Dit perspectief is sinds het opstel van Moore (1973) sterk onder de aandacht gebracht door Griffiths (1986).
22. Ik ben mijn wetenschappelijk werk begonnen met een studie naar de groepsnormen van havenarbeiders ter zake van de omgang met beschadigde partijen stukgoederen (toen de containers nog niet zo alomtegenwoordig waren) en in het algemeen inzake vragen over mijn en dijn. Dit interne normenpatroon werd onderling krachtig gehandhaafd, wat feitelijk veel uitmaakte voor de effectiviteit van het strafrecht (Hoekema, 1973).
23. Het wat hinderlijke gevolg is dat waar over rechtspluralisme wordt geschreven vrijwel altijd gezegd moet worden: 'pluralisme van rechtsordes dan wel van normatieve ordes'. Vaak worden beide zegswijzen dwars door elkaar heen gebruikt. Twining (2000, p. 224) schrijft consequent over *legal and normative pluralism*. Omdat ook voor pluralisme van normatieve ordeningen vaak de term *rechtspluralisme* wordt gebezigd, althans tot op vandaag, houd ik daar maar aan vast. Maar met het gebruik van de term 'rechtspluralisme' voor een studie naar de concurrentie van normen van voetbalsupporters met het geldende (straf)recht, vraagt de onderzoeker wel om misverstanden. In mijn havendis-sertatie heb ik de term *rechtspluralisme* niet gebruikt.
24. Oud nieuws voor rechtssociologen die al meer dan een eeuw Sumner (1906) nazeggen: 'stateways cannot change folkways', al is dit een veel te absoluut standpunt.
25. Hoe de altijd zo omstreden rechtsnormen rond euthanasie in de werkelijkheid worden gehanteerd, wordt niet sterk bepaald door de inhoud van wettelijke normen en daarin voorkomende begrippen en niet zeer overwegend door de bevoegde ambtsdragers die de ambtsplicht hebben deze toe te passen. Datzelfde kan men zeggen van de artsen die rechtens een situatie moeten kwalificeren in termen van begrippen als 'onduldbaar lij-den' of vergelijkbare begrippen. Bij onderzoek naar euthanasiepraktijk onder een vorige regeling is vastgesteld: 'Elk veld genereert in meer of mindere mate zijn eigen normen en regels met betrekking tot het specifieke geval en wordt in meer of mindere mate beïnvloed door regelgeving van buiten. In verband met dit laatste lijken beroepsethische normen zwaarder te wegen dan wetgeving' (Pool, 1992, p. 81; zie ook J. Griffiths, A. Bood en H. Weyers, *Euthanasia and Law in the Netherlands*, Amsterdam University Press 1998). Het ligt niet anders wanneer aan de normen van een beroepsgroep wettelijk ge-zag is toegekend.
26. Een van de documentaires heet *De Gemeentelijke Sociale Dienst*, deel 1 *Recht of regel*, uitge-zonden door de VPRO in 1986. De betreffende serie kent verschillende delen.
27. Het gaat nu dus uitdrukkelijk om een rechtens niet afgedekte evenmin nader juridisch geordende invloed. Ik leg daarop nu de nadruk omdat binnen studies naar feitelijk rechtspluralisme gelet wordt op de *feitelijke* verhouding tussen de concurrerende nor-men én hun onderliggende groepen of netwerken. En wanneer die verhouding op zich-zelf wel degelijk rechtens is geordend, zoals in het ambtelijke geval (de ambtenaar en

zijn normen zijn ondergeschikt aan het bevoegd gezag en hebben geen eigen rechtsvormende bevoegdheid), dan dient deze juridisch-normatieve constructie niet te worden gehouden voor een beschrijving van de werkelijke verhouding – een waarheid die uit voorbeelden in de tekst duidelijk blijkt. Twining (2000, p. 226) verliest dit uit het oog, waar hij beleidsregels gemaakt door bevoegde organen afzet tegen het officiële recht en spreekt van ‘rechtspluralisme’.

28. Individuele opvattingen en waarden kunnen hierbij ook een rol spelen.
29. Ik denk nu aan wetten die worden uitgevoerd op gemeentelijk niveau. Het gestelde geldt, *mutatis mutandis*, ook voor wetten en regelingen die van andere wetgevers afkomstig zijn *c.q.* op een ander niveau worden uitgevoerd, zoals provinciale, rijks- en waterschapswetten en regelingen.
30. In een (korte) tijd van optimisme over de staatsorganisatie en zijn macht, in de jaren 1960, begin 1970, is gemeend dat zulk groepsrecht min of meer vanzelf zou wijken voor statelijk recht, deels op basis van de optimistische gedachte dat dit groepsrecht toch rechtens op zijn plaats was gezet – namelijk als niet echt recht – dan wel afwijkend van recht en dus verboden, of eventueel slechts aanvullend recht. Wie zo redeneert, moet wel menen dat een dergelijke plaatsbepaling zonder meer zou bepalen wat er werkelijk in een samenleving gebeurt. Deze te juridische kijk op de samenleving ligt al weer lang achter ons. We vinden deze ook niet meer in rechtsgeleerde kring en zeker niet onder de practici. Over de maakbaarheid of stuurbaarheid van de samenleving wordt in deze tijd, zeker als dit slaat op centraal bepaald en doorgezet beleid, veel realistischer gedacht dan vroeger – een bijna onvoorstelbare ommezwaai vergeleken met de ambities en de praktijk van omstreeks 1965.
31. Het artikel uit 1973 van Moore waarin, onder de noemer van ‘semi-autonome velden’, gewezen is op het bestaan van functionele groepen begint dan ook met een felle aanval op de pretenties van recht als middel tot ‘social engineering’.
32. Ik ontleen de nu volgende casus, over de inpassing van de verbrede snelweg A4 door Leiderdorp, aan een alleraardigst boekje dat is uitgebracht ter gelegenheid van het ondertekenen van een samenwerkingscontract (februari 2002) tussen de gemeente Leiderdorp, Rijkswaterstaat, een projectkantoor en het adviesbureau Bohemen B.V. inzake ruimtelijke ontwikkeling. Het boekje heet W4, een afkorting die slaat op wonen, water, wegen en werken, dat wil zeggen de vier elementen die in het project harmonieus met elkaar gemengd moesten worden. Het boekje is te verkrijgen bij genoemde contractspartijen. Bohemen B.V. is gevestigd te Voorburg (Postbus 727, 2270 AS, info@bohemen.nl).
33. Het is treffend dat in antwoord op dit gebleken feitelijk rechtspluralisme, althans pluralisme van normenstelsels, een bestuurlijke praktijk ontstaat, waarin het aanvankelijke pluralisme langzamerhand wordt aangevuld met een ander soort pluralisme: dat tussen de samenwerkingsnormen van het *public-private partnership*, die vooralsnog geen formeel geldend recht zijn, en de officiële normering van het bestuurlijk handelen. Er wordt al hard gestudeerd op manieren om deze nieuwe bestuurspraktijk in te bedden in het for-

mele bestuursrecht en zo draait het proces van formalisering en informalisering alsmear door en blijkt dat wat de ‘formele normen’ worden genoemd voortdurend mede bepaald te worden door de zogenaamde informele, en vice versa.

34. De notie dat van staatswege alleen effectief kan worden gestuurd door het mobiliseren en organiseren van ‘vrije, niet aan de staat gebonden maatschappelijke krachten’ heeft indertijd bij Hugo Sinzheimer de veel ruimere rechtvaardiging gekregen dat alleen zo een vrije, niet dictatoriale samenleving zou kunnen ontstaan (Sinzheimer 1935, p. 99; zie mijn commentaar in Hoekema 1993, p. 59 en 61).
35. Het nu toegelichte onderscheid tussen het erkenningsperspectief en het sturingsperspectief wordt in de literatuur niet altijd (zo) gemaakt. Soms wordt het feitelijk rechtspluralisme exclusief gebracht als sturingsprobleem. Zips (2002, p. 396) schrijft over ‘*the perspective of legal pluralism*’ en bedoelt daarmee het sturingsperspectief. Soms wordende twee perspectieven beschouwd als ‘*entirely different*’, net als ik doe (Moore, 2001, p. 106).
36. Het gaat hier om het verdrag van de International Labour Organisation (ILO), waarin (niet zo heel sterk omschreven) rechten van inheemse volken op beschikking over het eigen territorium, vrijwaring van gedwongen verplaatsing, recht op eigen cultuur enz. wordt verleend.
37. Hierover schreef Diana M. Antonius recentelijk (2003) een scriptie in het kader van mijn keuzevak rechtspluralisme en ontwikkeling.
38. In een vonnis in het zelfbesturend gebied Jambaló in Colombia (d.d. 6 maart 1999, nr. 003) wordt o.a. overwogen: ‘Het is niet aanvaardbaar dat een dorpsgemeenschap goedkeurt dat iemand ter dood wordt gebracht alleen om de reden dat betrokkene een heks zou zijn, want dan wordt inbreuk gemaakt op het recht op leven en op de mensenrechten’ (mijn vertaling, ajh). De (Spaanse) tekst van dit vonnis is door Esther Sánchez gepubliceerd in een artikel op de website van Alertanet, een website van rechtsantropologen: <http://alertanet.org> Het artikel is te vinden onder de rubriek FORUM II Indigenous Law and Human Rights, op de site: www.alertanet.org/F2b-eSanchez.htm
39. Met termen als *soft law* en *project law* wordt geprobeerd de vinger te leggen op deze feitelijke binding door normen en begrippen die een machtige herkomst hebben maar geen deel uitmaken van formeel geldend recht.
40. Naast de term ‘internationaal’, is de term ‘transnationaal’ recht of protorecht opgekomen, onder meer om recht – althans onderling bindende afspraken en procedures tussen bijv. ondernemingen uit vele verschillende landen – mee aan te duiden, dus voortkomend uit de internationale zakenwereld, vaak begeleid met arbitragesystemen: het relatief nieuw *Law Merchant* of *lex mercatoria*. Ook initiatieven als UNIDROIT vallen onder dit begrip (Callies 2002). Een dergelijke normstelling binnen internationale netwerken van ondernemingen is een ander voorbeeld van een niet aan één samenleving gebonden netwerk dat met de eigen normen, en vooral met de normproducerende onder-

linge sociale netwerken, aanzienlijke invloed uitoefent op zowel staten en hun recht, internationaal recht en maatschappelijke groepen en individuen.

41. Chiba gebruikt de formule 'minor law, state law and world law' (Chiba, 1995, p. 75).
42. Zie ook K. von Benda-Beckmann, 2003. Om een te juridische kijk te vermijden zou nader onderzocht moeten worden met welke netwerken, organisaties of gemeenschappen de genoemde normenstelsels verbonden zijn. Het is niet voldoende te wijzen op normen op basis waarvan NGO's hun werk in ontwikkelingsgebieden doen. Waaraan ontleunen die normen hun effectiviteit? Dezelfde vraag dringt zich op bij het internationale recht waarbij geregeld vaagweg naar de internationale gemeenschap wordt verwezen als veld waarbinnen de normen maatschappelijke kracht krijgen. Von Benda-Beckmann (1999, p. 16) heeft bijvoorbeeld geanalyseerd waaraan NGO's hun sterke positie ontleunen.
43. Merry (1988, p. 870) zegt het wel erg kort: 'the co-existence within a social field of two or more legal systems', ofwel er is sprake van twee of meer rechtsordes onder één maatschappelijk dak. Al is de terminologie *legal system* zowel vatbaar voor een rechtskundige als voor een rechtsantropologische uitleg, bij haar is het een sociaal werkzame rechtsorde, die te vinden is in bepaalde vormen en soorten van handelen van mensen en niet in een professioneel geconstrueerd gebouw van normen die formeel gelden. Zie verder over deze zaak in de tekst, onder *Ten derde*.
44. Met de uitdrukking 'onder één maatschappelijke dak' wordt ook naar een ander belangrijk punt verwezen: wanneer een samenleving in weinig opzichten meer een eenheid kan worden genoemd en in staat van desintegratie verkeert, heeft het gebruik van de term 'rechtspluralisme' geen zin meer omdat er immers geen maatschappelijke eenheid meer bestaat waartegenover een veelheid van concurrerende maar ook met elkaar samenwonende ('coëxisterende') normenstelsels opvalt. Chiba (1995, p. 75) wijst daar terecht op.
45. De Sousa Santos (2002, p. 426) zinspeelt op dit probleem. De rechtsantropoloog Roberts (1988, p. 105) roerde deze kwestie van interculturele verstaanbaarheid eens aan, achtte dit een onmogelijkheid maar eindigt zijn artikel berustend met de opmerking dat iedere onderzoeker het er toch maar op moet wagen. F. von Benda-Beckmann (2002) legt sterk de nadruk op de noodzaak om analytische begrippen te ontwikkelen waarmee rechtsfiguren uit de meest verschillende gemeenschappen met elkaar vergeleken kunnen worden.
46. Zie over dit thema van definitiemacht *Code inconnu, récit incomplet de divers voyages*, een recente film van Michael Haneke (2000).
47. In de literatuur wordt dit punt zelden behandeld. Mijn probleem is overigens oplosbaar door de netwerken of velden waarvan de resp. normen met elkaar botsen, bijvoorbeeld de ambtelijke wereld versus een nader te bepalen netwerk van de bestuurlijke elite, scherp te omschrijven. Dit probleem, dat een rechtsorde niet goed af te bakenen is van het maatschappelijk leven zelf, doet zich ook voor wat betreft de ambtelijke wereld en,

sterker nog, in o.a. inheemse gemeenschappen. Waar eindigt daar een rechtsorde en waar belanden we in de rest van hun maatschappelijk leven? (Zie ook Merry 1988, p. 878).

48. Er wordt hier gezinspeeld op een heet discussiethema: bestaat een rechtsorde wel? Deze kwestie is vooral aan de orde gesteld door Woodman (1998). Wie zich losmaakt van het dogmatische zelfportret van een rechtsorde als een samenhangende eenheid van beginselen en normen met een alomvattend, hoogste en effectief gezag, ziet veeleer een rafelige verzameling van feitelijke handelingen die worden verricht in naam van de rechtsorde. Het is echter overdreven om dan te stellen dat een rechtsorde rechtsantropologisch gezien niet bestaat. Zie de bundel *Polycentricity* (Hirvonen, 1998). Men kan deze stelling polemisch gebruiken om binnen een rechtstheoretisch debat meer openheid van het recht te forceren voor gemarginaliseerde belangen. Maar in het algemeen is het goed mogelijk om een veld van handelingen af te bakenen waarbinnen genoeg samenhang is om van een rechtsorde te kunnen spreken. Het rechtsleven, hoezeer ook in handen van allemaal aparte en eigenzinnige individuen, verloopt wel degelijk grotendeels behoorlijk ordelijk; er tekent zich een interpretatiegemeenschap af waarbinnen feitelijk op basis van gemeenschappelijke grondregels word gehandeld. Burgers handelen ook heel geregeld volgens de rechtsnormen, al of niet berustend. Een professionele praktijk en sociale effectiviteit zijn voldoende om in rechtsantropologische zin te spreken van een rechtsorde, al zal deze allicht een andere zijn dan de dogmatische reconstructie (of zelfbeeld) ervan.
49. Dat is op zich niet anders dan in wat we 'nationale gemeenschappen' noemen. Het nu populaire begrip van 'sociale velden' drukt de rafeligheid van deze grenzen voor beide situaties – nationaal en distinct – uit. Bij de distincte gemeenschappen zouden we vooral kunnen letten op processen van etnische reconstructie – waarover meer in deel 2. Leaders definiëren zelf grenzen en handhaven die. Als de deelgenoten hierin meegaan, kan nog steeds worden gesproken van een welbepaalde gemeenschap. De onderzoeker moet er dan op letten tot hoever de daadwerkelijk regulerende kracht van deze leaders reikt (reikt deze ook tot in de stad waarheen de dorpelingen zijn geëmigreerd?), of, zoals in netwerken, op wie en in welke mate de zelfregulerende pretenties van het veld effectief greep blijken te hebben.
50. In de literatuur wordt getwist over de vraag of het zinvol is pluralisme te onderkennen binnen het (dogmatisch gezien) ene statelijke recht (of inheems recht, enz.). Men spreekt wel van 'state law pluralism' (Woodman 1998, p. 47) of 'system-internal pluralism' (F. von Benda-Beckmann, 2002, p. 63). Deze vraag komt voort uit ten minste totaal heel verschillende bronnen. De ene is al eerder behandeld, namelijk het besef dat een statelijke rechtsorde veel minder samenhang vertoont dan de dogmatiek wel eens stelt. Wanneer er aan de ene kant van de vergelijking helemaal geen statelijke rechtsorde 'bestaat' (of aan een andere kant bijvoorbeeld volksrecht niet geacht wordt te 'bestaan'), kunnen we niet goed spreken over twee (verschillende) rechtsordes en hun onderlig-

gende gemeenschappen. Ik heb dit een overdreven visie genoemd. Maar ook los hiervan zien we dat rechtsantropologen het gegeven dat binnen de ene rechtsorde bijvoorbeeld inheems recht is erkend of andere vormen van huwelijkssluiting formeel zijn toegestaan, soms gebruiken om van rechtspluralisme te spreken in een betoog dat over *feitelijk* rechtspluralisme gaat. Zo ook Sierra en Chenaut (2002, p. 158). Hier dreigt verwarring met juridisch rechtspluralisme. Daarin bestaat trouwens formeel gezien geen conflict want de coëxistentie van rechtsnormen is geordend via conflictregels. Maar er zijn probleemstellingen mogelijk die wel naar feitelijk rechtspluralisme wijzen, zoals het ambtelijke geval uit de tekst. Of wanneer bij een situatie van erkenning van inheems recht onderzocht wordt hoe de rechterlijke macht in twee strijdende kampen is verdeeld, die van de multiculturalisten en van de assimilisten. Rechtsantropologisch gezien is het sociale gegeven van erkenning van ander recht op zichzelf interessant, o.a. als een fase in een strijd tussen uiteenlopende bevolkingsgroepen of wanneer men vraagt wat deze erkenning betekent voor de interne sociale verhoudingen in de betreffende gemeenschap (Oomen, 2002).

51. Het gebied Raqaypampa bestaat uit een kerndorp dat ook die naam draagt en nog een aantal andere omliggende dorpen. Bij elkaar vormt het een eigensoortige bestuurlijke eenheid –, in Bolivia een *central sindical* geheten. Deze constructie, een hiërarchie van zogenaamde *sindicatos*, op hun beurt gegroepeerd in *subcentrales*, is ontleend aan de internationale vakbeweging en in Bolivia ingevoerd tijdens de revolutie van 1952. In feite hebben vele inheemse gemeenschappen deze bestuursvorm sindsdien gevormd tot wat hij nu is: een eigen dorpenbestuur. Op het niveau van het afzonderlijke dorp functioneert een subcentrale, en op het hogere niveau van de verzamelde dorpen een centrale. Op beide niveaus vindt er rechtspraak plaats. Het hogere niveau fungeert als een beroepsinstantie voor het lagere. Dit lokale gezag had tot voor kort geen formele status in het geheel van nationaal bepaalde bestuursvormen, zoals de gemeente, de provincie, het departement en de staat, en staat ook nu nog vrijwel los van de nationale organen.
52. Zie zijn binnenkort (2004) te verschijnen dissertatie *Interlegalidad y campos jurídicos, Discurso y derecho en la configuración de ordenes semiautónomos en comunidades quechuas de Bolivia*.
53. In schriftelijke verklaringen van het hoogste gezag in Raqaypampa wordt steeds opgevoerd tot het *conducto regular* (de goede weg, de juiste orde der dingen). Dat houdt in dat men bij een conflict eerst naar de eigen inheemse dorpenbestuurders behoort te gaan, en pas wanneer daar op het hoogste niveau is beslist dat dit een zaak voor de staatsjustitie is, verder te gaan naar de provinciehoofdstad. Het lijkt erop dat dit in de realiteit van het leven in R. in overwegende mate ook werkelijk zo gaat. Het is wel voorgekomen dat een verdachte zich in de dorpsvergadering verdedigde met een beroep op het illegale karakter van de dorpsjustitie en dreigde naar de nationale justitie te gaan, maar dat toch niet doorzette. Veel indruk maken dergelijke dreigementen niet omdat ieder wel weet dat de dichtstbijzijnde provinciale ambtsdragers weinig belangstelling voor Raqaypampa

- hebben en zich daar weinig laten zien, behalve als men de kans schoon ziet om de leiders van de dorpen eens op hun plaats te zetten.
54. Er is daar niet sprake van juridisch rechtspluralisme.
 55. We kunnen zeggen dat de secretario aan *discours shopping* doet. Hij winkelt tussen sterk uiteenlopende manieren van redeneren en argumenteren, in dit geval tussen een westerse stijl van concentratie op de zaak zelf, die daardoor goeddeels losgemaakt wordt van de sociale verhoudingen waarbinnen het incident gebeurde en de retorische stijl. Dit levert in gevallen zoals R. harde botsingen op. Iets verderop in mijn tekst trek ik de vergelijkig met de strijd tussen een homerische (westerse) en bijbelse (inheemse) stijl van argumenteren (De Sousa Santos 2002, p. 435). Orellana introduceert de term *discourse shopping* in navolging van de rechtsantropologische term *forum shopping*. Dit laatste wil zeggen dat mensen uit diverse formele en informele, zowel eigen als vreemde instanties van conflictbehandeling (forums) die instantie kiezen die voor het voorliggende geval het beste resultaat belooft. De jonge vrouw uit de film over Togo doet dat bijvoorbeeld. Evenzo kan worden gezegd dat de keuze voor de ene of andere instantie ook een keuze inhoudt voor een bepaalde stijl van redeneren en beslissen: dan spreken we van *discourse shopping*.
 56. In het voorvoegsel 'inter' ligt besloten dat de menging gevolgen heeft, althans in principe kan hebben, in beide richtingen, dus niet alleen vanaf statelijke, dominante justitie en recht naar de plaatselijke, inheemse, gemarginaliseerde rechtspleging.
 57. Zie hierover onder meer Sierra (1995) en Orellana (1999). In een onderzoek naar de praktijk van vrederechters in Perú (Ardito, 2000) werd dit eveneens vastgesteld.
 58. Ook is het mogelijk dat zij verzet en verandering uitlokken. Deze benadering wordt mede gesteund door Merry die meent dat een rechtsorde niet alleen maar 'a set of rules exercising coercive power' is, maar ook 'a system of thought by which certain forms of relations come to be seen as natural and taken for granted, modes of thought that are inscribed in institutions that exercise some coercion in support of their categories and theories of explanation' (Merry 1988, p. 889). Ook Franz von Benda-Beckmann (2002, p. 48) maakt bij de bepaling van een antropologisch rechtsbegrip onderscheid tussen cognitieve en normatieve noties, wat ons helpt in te zien dat recht ook de dimensie van zulke cognitieve waarheden en normatieve vanzelfsprekendheden heeft. Men kan ook simpelweg over recht spreken als uitdrukking van een bepaald mens- en maatschappijbeeld. In het boek *Typen van Legaliteit* omschrijven Van Manen en ik (2000, p. 30) deze dimensie als het geheel van in de maatschappelijke praktijk van de rechtsorde uitgedrukte en in sociale instituties werkzame overtuigingen omtrent de juiste opbouw van de maatschappij en onderdelen ervan. Dorien Pessers (1999, p. 140-143) spreekt over de symbolische orde van het recht, het vaak onberedeneerde grondvlak van waarden en zekerheden waarvan een functionerende rechtsorde uitgaat.
 59. Hiermee is de relatie gelegd tussen de begrippen 'legaliteit' en 'interlegaliteit'. In onze studie *Typen van Legaliteit* (Hoekema & Van Manen 2000) slaat 'legaliteit' op een geheel

van praktisch vanzelfsprekende waarheden en waarderingen over natuur, mens en orde dat beschouwd kan worden als fundament van een (deel van een) werkzame rechtsorde, van zijn normen en van zijn praktijk. Zo is de grondslag van ordehandhaving onder de Inuit een geheel van waarheden en waarderingen van wat goede verhoudingen zijn, waar ze vandaan komen, hoe ze verstoord raken en hoe die storing kan worden opgeheven. Westerse rechtsordes zijn op hun beurt gegrond in grondbegrippen als dat van het zelfbepalende individu als grondslag van de maatschappelijke orde. Het kan op dit punt verkeren en daarom construeerden Van Manen en ik verschillende typen die op verschillende momenten, *c.q.* in verschillende regelingsdomeinen werkzaam zijn. Wij zochten overigens vooral naar typen en zijn niet diep ingegaan op het proces van menging en hebben evenmin stelselmatig gezocht naar een verband tussen een type van legaliteit en een bepaalde dragende gemeenschap, functionele groep of netwerk, hoewel op dit verband incidenteel is gewezen.

60. Agnes Scheiner (2003a) heeft een iets andere visie op de betekenis van het begrip 'hybride': 'a hybrid is composed of two or more phenomena which are already there, but alien to each other.' Ze acht het een koud kunstje om bijvoorbeeld in de architectuur, maar ook in de Europese rechtsorde, hybriden te maken: in de bouwkunst 'a normal constructor or contractor will do'. Iets anders, veel zeldzamers, gebeurt er wanneer een architect niet vreemde elementen aan elkaar plakt maar iets maakt dat totaal nieuw is. In mijn visie is een hybride inheemse rechtspleging ook een totaal nieuwe orde. Het is echter niet zo dat hybridisering als het ware de inheemse rechtspleging plus de nationale rechtspleging vernietigt en er op die puinhopen iets totaal nieuws opkomt: duidelijke eigen contouren van de lokale (en van de nationale) orde blijven namelijk zichtbaar. Er ontstaan als het ware twee nieuwe constructies, één altijd nog lokaal gebonden is en één nationale.
61. F. von Benda-Beckmann (2002, p. 69) schreef hierover: dorpsbestuurders en de overige gemeenschapsleden 'may (...) accumulate elements of different systems or compound them to create hybrid forms'. Eerder, in 1992, schreef hij vanuit een iets andere gezichtshoek over het begrip symbiose. Tegen die term wierp hij bezwaren op omdat symbiose uitgaat van wederzijds voordeel bij het samenwonen. Ik kan daaraan toevoegen dat het ook niet veronderstelt dat de samenlevende delen als zodanig verdwijnen en muteren tot een nieuwe combinatie.
62. Twining (2003, p. 251) ziet als een van de grote vragen die binnen een rechtspluralistische optiek de aandacht vragen: 'if normative orders are permeable and fluid, how is it possible to talk of relations between them?'
63. Goede formule van Assies (2000, p. 18): 'In many cases (...) no clear distinction (...) can be made between juridical 'systems' (...). Rather than thinking in terms of coexistence of somehow selfcontained systems, we should acknowledge the existence of a juridical field, constituted through the articulation, intermediation and dissonance among different normativities in a context of process and conflict.' Vroeger bestond de neiging

rechtspluralisme te zien als een weerspiegeling van sociaal-cultureel pluralisme. Dit lijkt te wijzen op structureel-functionalistisch denken over mechanismen die per eigensoortige gemeenschap of volk een specifiek aangepaste rechtsorde zouden produceren. Mensen zouden vrijwel alleen volgens die orde handelen. Tegenwoordig bestaat veel meer aandacht voor het feit dat mensen zelf over grenzen heen handelen en niet totaal gebonden zijn aan een vermeend typisch eigen recht. Ook wordt een rechtsorde weinig meer als een puur weerspiegelende bovenbouw van een bepaalde maatschappelijke orde gezien, met als voornaamste functie afwijkend gedrag in te tomen, maar bestaat er oog voor de macht van het recht om zelf actief begrippen als 'maatschappelijke orde' en 'beschaaft samenleven' te definiëren, deze begrippen in de praktijk aan de burgers op te leggen en daardoor een specifieke maatschappelijke orde mede te vormen en te doen continueren.

64. Liesbeth Huppes (in Van Manen et al. 2001, p. 40) heeft er terecht op gewezen dat we van zo'n grenstrekking met definities van wie en wat wij zijn, niet kunnen verwachten dat dit spontaan uit het leven van alledag opkomt en een nieuwe effectieve orde geeft. Die nieuwe sociale samenhang of cohesie vergt autoritair uitoefenen van definitiemacht door sociale leiders, precies datgene wat de leiders van ons dorp in Bolivia doen.
65. Dat bestaat vaak uit een bedachte traditie, die vroeger niet eens zó bestond.
66. Het gaat hier dus niet om het opgraven van de zogenaamde traditionele en eeuwig bestaande tradities, het *recuperar la tradición*, maar om reconstructies waarin oude en nieuwe elementen gemengd worden tot een geheel waarop men trots is. Het overnemen van statelijke procesvormen of van nationale rechtsnormen is onder deze omstandigheden geen teken van assimilatie maar een teken van verschil, of liever: van het willen máken van verschillen.
67. Soms doen leiders echter niets of lukt hen niets, komt er ook geen *grass roots*-beweging op en assimileert of versmelt die gemeenschap in of met de dominante samenleving.
68. Het onderkennen van interlegaliteit als teken van een proces van etnische reconstructie is bepaald geen nieuwe benadering. Al lang geleden, ver voordat Barth (1969) en later ook Nagel en Snipp (1993) het begrip *ethnic reorganization* onder de aandacht brachten, sprak F.D. Holleman in 1935 in zijn oratie bij de aanvaarding van het professoraat in het Adatrecht van Nederlandsch-Indië aan de RU te Leiden over veranderingen die de moderne tijd van toen had gebracht in het leven en de instellingen van diverse bevolkingsgroepen in Indonesië. Hij zei toen: 'Ik heb hier niet het oog op die verandering in de vormen, welke min of meer opgedrongen gevolg is van overmachtigen vreemden invloed, als bij immigratie van vreemden op beduidende schaal of bij intensieve kerstening of bestuursbemoeienis, maar ik bedoel die verandering van vormen welke plaats heeft, waar de bevolkingsgroep – dikwijls ook ondanks overmachtigen invloed – gelegenheid had dat vreemde willig te ondergaan en zich eigen te maken, om dan in eigen trant van haar veranderde geestelijke gesteldheid spontaan in instituten en rechtsvormen blijk te geven' (p. 9).

69. De tekst van deze *fundamental laws* plus toelichting, is onder meer te vinden op native-web.org/pages/legal/navajo_law.htm. Het is te vinden via de trefwoorden *fundamental laws + navajo*.
70. Zion (2002, p. 542) citeert dit uit een artikel van Lousie Lamphere, *Comments on the Navajo healing project*, in 14 Med. Anthropol. Q., 2002, p. 598 en 599, en geeft er zelf ook voorbeelden van.
71. Bij interlegaliteit grijpen niet alleen lokaal en nationaal recht in elkaar, maar ook het internationale en transnationale recht, en zulks in toenemende mate (mensenrechten, intellectuele eigendomsrechten, internationaal ontwikkelde rechten van inheemse volken, enzovoort). Ook omgekeerde interlegaliteit is plausibel: inheemse praktijken strekken soms tot voorbeeld aan dat wat in internationale verdragen over biodiversiteit wordt geregeld.
72. Een completere omschrijving van interlegaliteit is:
*De wijze waarop de typische normatieve beginselen en de werkelijkheidsvisies, procedures en rede-
 neer- en werkstijlen van de verschillend gearde, en uit verschillende bronnen voortkomende, voor
 bepaalde gemeenschappen of situaties geldigheid pretenderende rechtsordes, in de dagelijkse praktijk
 door meer of minder bewuste keuzes van de kant van zowel partijen als officials met elkaar samen- of
 tegen elkaar inwerken, met als resultaat een telkens weer veranderende mengvorm (hybride) voor elk
 van de betrokken rechtsordes.*
73. Von Benda-Beckmann geeft hier in zijn artikel over symbiose van recht een enkel voorbeeld van, zoals wanneer westerse procesregels gaan meespelen in de plaatselijke rechtspleging (1992, p. 312), wat ik ook via de ogen van Orellana in Raqaypampa opmerkte. Bij deze bespreking gebruikt hij niet de term interlegaliteit en beperkt hij zich tot de algemene formule: mensen op dorpsniveau vormen 'their own innovative law out of traditional indigenous, Western and religious normative systems' (o.c., p. 325). De term 'hybride wetten' komt al in 1978 bij J.F. Holleman voor zoals F. en K. von Benda-Beckmann en Spiertz (1998, p. 63) opmerken. Naast de term 'interlegaliteit' wordt er tegenwoordig ook wel gesproken over 'multilegaliteit' (bijvoorbeeld Zips 2003, p. 30, naar aanleiding van een rechtsantropologische bijeenkomst in Halle) en over 'integrale legaliteit' (Fitzpatrick, 1984).
74. De Sousa (2002, p. 437) presenteert 'not the legal pluralism of traditional legal anthropology, in which the different legal orders are conceived as separate entities coexisting in the same political space, but rather, the conception of different legal spaces superimposed, interpenetrated, and mixed in our minds, as much as in our actions, either on occasions of qualitative leaps or sweeping crisis in our life trajectories, or in the dull routine of eventless everyday life.' Hij vervolgt: 'We live in a time of porous legality or of legal porosity, multiple networks of legal orders forcing us to constant transitions and trespassing. Our legal life is constituted by an intersection of different legal orders, that is, by *interlegality*.'

75. Ook al werd de term 'interlegaliteit' vroeger niet gebruikt, naar dit interfereren van rechtsordes werd al lange tijd verwezen in de rechtsantropologische literatuur. Poirier (1969) behandelt de interferenties van 'plusieurs ensembles' van recht in Madagascar.
76. Fitzpatrick, Merry en Henry deden pionierswerk op dit gebied, maar vooral bij de eerste twee blijft dat steken in bezwerende formules. Merry (1988, p. 884) noemt de kwestie, hoe niet-statelijke ordes het statelijke recht mede vormen 'particularly unstudied'. Deze kwalificatie wordt geregeld geciteerd (Woodman, 1998, p. 51; Anne Griffiths, 2002, p. 296) maar ik ben een andere mening toegedaan. Merry wijst als zeldzaam voorbeeld van een onderzoek hoe niet-statelijke ordes het statelijke recht vormen, op de studie naar de betekenis van *plea bargaining* voor de uitkomsten van de statelijke justitie in de USA. Maar er veel meer onderzoek van deze trant gedaan, onder andere het onderzoek dat in deel 1 van deze les is genoemd naar de betekenis van interne ambtelijke normen voor de bestuursrechtelijke praktijk alsook, meer in het algemeen, het onderzoek naar *regulation* en naar onderhandelend bestuur. Voor de oudere rechtssociologen sprak het vanzelf dat lokale normenstelsels statelijk recht penetreren.
77. Dit is een uitzonderlijk belangrijke stap in de analyse. Mensen worden niet totaal en exclusief aangestuurd door de zogenaamde voorschriften van de eigen cultuur: zij variëren zelf voortdurend op die voorschriften en oriënteren zich geregeld op normen en mogelijkheden die zij buiten de eigen kring waarnemen. Pas wanneer de gedachte van één gemeenschap, één af te bakenen consistente cultuur en één normenpakket waarop mensen zich exclusief zouden oriënteren, is afgebroken, kan er aandacht komen voor interlegaliteit.
78. Van de Sandt (o.a. 2003) toont in zijn onderzoek aan hoezeer dat wat we nu de eigen, typische instellingen van de inheemse wereld in Colombia noemen, tijdelijk resultaat is van een onophoudelijke kruisbestuiving met eerst Spaanse en daarna postkoloniale ordeningen. Wat het ene, bijvoorbeeld inheemse recht *is*, kan alleen maar begrepen worden door te beseffen dat dit eigen karakter altijd mede bepaald wordt door de macht en cultuur waartegen dit recht zich in de loop van de geschiedenis heeft afgezet en/of waardoor het werd uitgedaagd. Dat is in de oudere rechtsantropologie wel eens buiten beschouwing gelaten. Zo wijst Moore erop hoezeer Gluckmann in zijn studies van rechtspraak en recht onder de Lozi (Zambia) uit de jaren 1940-1960 er op uit was het *zuivere* Lozi-recht te beschrijven, het recht dat nog onaangeraakt zou zijn door de ook toen al evidente ingrijpende veranderingen in die samenleving die veroorzaakt werden door de heerschappij van de koloniale machten en door de ook toen al sterke betrokkenheid van de Lozi's bij de internationale geldeconomie.
79. Zulke conflictregels komen ook veel voor in de Nederlandse rechtsorde. Bij de behandeling van de videofragmenten is er bij de casus van de alevieten indirect een conflictregel genoemd, namelijk dat het een vereniging rechtens is toegestaan een eigen rechtsorde te scheppen, mits binnen de grenzen van wet, openbare orde en de eigen statuten. De

rechter controleert deze grenzen. *Mutatis mutandis* komt dit stelsel ook voor bij het kerkelijk recht.

80. In Nederlandsch-Indië werd gesproken over intergentiel recht. Analyses van de toenmalige koloniale interne conflictregels zijn niet alleen te vinden bij Allott maar ook onder meer bij Kollewijn (1955).
Zulke conflictregels worden in een heel ander verband centraal gesteld door het Amsterdam Centre for International Law. Daar is men thans geïnteresseerd in kwesties omtrent *coexistence of multiple legal orders*, zoals de nationale, regionale (EU) en internationale rechtsorde. Dit centrum is echter geen rechtsantropologische instelling. Men heeft juridisch onderzoek voor ogen, zoals de vraag wat de rechtskracht is van normen en besluiten uit de internationale sfeer waaronder WTO-normen en besluiten. Het gaat om onderzoek van juridische aard naar de rechtskracht van uit verscheidene rechtsbronnen vloeiend recht, naar de juridische verhoudingen tussen het recht van zulke verschillende ook in ons land bindende wetgevende of rechtsprekende organen, en dus naar de ter zake ontwikkelde of in ontwikkeling zijnde conflictregels. Dit is onderzoek naar juridisch rechtspluralisme.
81. Barbara Oomen (2002, p. 29 en 30) onderzocht nog een andere vraag in haar onderzoek naar de rol van *chiefs* in het nieuwe Zuid-Afrika, namelijk: wat is het effect van de formeel erkende eigen jurisdictie van lokale gemeenschappen op de verhoudingen in die gemeenschappen zelf? 'What does statal recognition of customary law and chiefly authority mean locally?'
82. Zie de interessante casus, besproken door Larry Nesper (2001), over effecten van erkenning van zelfbestuur in handen van de Lac du Flambeau band of Lake Superior Chippewa tribe (Wisconsin, USA).
83. Zie voor voorbeelden van (voor)ontwerpen van wet (o.a. van Ecuador) tot nadere regeling van het recht van inheemse gemeenschappen op eigen recht en over de grenzen van deze officiële jurisdictie, de website van rechtsantropologen: Alertanet.org. In een recent artikel heb ik enkele van deze voorontwerpen nader geanalyseerd in een uitvoerige bijlage (Hoekema 2003).
84. De over het algemeen evenwichtige en intercultureel georiënteerde rechtspraak van het Constitutionele Hof van Colombia geeft in een bepaalde zaak te denken (Sentencia T-1127 de 2001, 25 de octubre 2001). Een kippendiefstal wordt bij het (omvangrijke) inheemse volk der Paeces doorgaans zwaar opgevat; zoiets wordt gezien als een heel ernstige inbreuk op een fundamentele moraal dat men niet neemt van wat anderen door hun arbeid geproduceerd hebben. Wie dit doet, schendt de beginselen van wederkerigheid en maakt van zichzelf een persoon die niet in de gemeenschap past en daarmee het welbevinden van de gemeenschap als geheel in groot gevaar brengt. Om de dader, een jongeman die daar als volwassene wordt beschouwd, te beschermen tegen de dreigende reactie van de anderen – in het verleden werden deze dieven wel eens ter dood gebracht –, nam het inheemse gezag de jongen op verzoek van de moeder zelf op een ge-

heime plek in bewaring. Ook zij mocht de jong volwassene niet zien, wel schrijven. Er werd een bisschop ingeschakeld als *go-between* – dit alles hangende een procedure van verzoening in de gehele gemeenschap. De moeder bedacht zich later en eiste van het Hof bescherming in haar recht op persoonlijk contact met haar eigen kind. Het Hof verdiepte zich deze keer, anders dan in verschillende andere zaken, niet in de culturele achtergrond en zei over de band tussen moeder en kind dat deze in ‘superieure culturen’ tot de hoogste rechtsgoederen behoort en dat de bescherming hiervan zonder meer moet prevaleren boven het belang van het collectieve welbevinden en van verzoening in de gemeenschap als geheel. Dat het bestuur van dit volk juist de man wilde beschermen tegen mogelijk heftige volksreacties en eerst verzoening in de gemeenschap als geheel wilde realiseren omdat een dergelijke diefstal, hoe simpel deze in onze westerse en stedelijke ogen ook is, een grote schok toebrengt aan de gemeenschap als zodanig, dat zijn allemaal zaken waar het Hof niet op inging. Het Hof beschuldigde de Paez-samenleving er in krasse bewoordingen van een despotische samenleving te zijn, omdat hierin het belang van het collectief zonder meer boven dat van het individu zou gaan en het individu er alleen maar zou zijn tot glorie van het geheel. Ook wordt het collectief ervan beschuldigd zonder meer vast te stellen wat belangen van het individu zijn en het individu geen enkele vorm van vrijheid te bieden om zelf zijn belangen te bepalen en te verdedigen. Het wettelijk te respecteren collectieve recht van deze gemeenschap op eigen bestuur en rechtspraak moet volgens het Hof wijken voor het individuele (grond-) recht van de moeder om haar kind te zien.

85. Of alleen zolang, en dus eigenlijk *omdat*, men zo heerlijk traditioneel is. Alleen een gemeenschap van ‘echte indianen’ verdient een vorm van interne soevereiniteit. Zie meer in het algemeen over deze beperkingen en het superioriteitsbesef dat daaruit spreekt: Carillo (2002) en Perry (2002). Perry (o.c., p. 143) trekt de niet onaardige vergelijking met mogelijke clausules in verdragen tussen de USA en andere landen, die er op zouden neerkomen dat de USA zich alleen houdt aan de verdragen met Canada, zolang de Canadezen zich aan ijshockey blijven wijden, of met Japan, zolang de Japanners kimono’s blijven dragen. Povinelli (2002) heeft het zelfs over ‘the cunning of recognition’.
86. Espeland bespreekt hoe leden van een inheems volk in de USA (eindelijk) bij het onderzoek naar de gevolgen van de aanleg van een dam als belanghebbenden op dezelfde voet werden behandeld als andere belanghebbende (grondeigenaren). Dit negeert echter de speciale geschiedenis van dit volk en het leed dat zij in de USA hebben geleden, alsook de specifieke relatie van dit volk met zijn territorium. In de courante westerse opvatting van belanghebbenden inzake grondkwesties wordt die relatie voorgesteld als een verbreekbare en door geld te compenseren juridische relatie. Daarmee staat de identiteit van dit volk op het spel, zo blijkt uit de gang van zaken. Men komt hiertegen in verzet. Terwijl de leden van dit volk eindelijk volgens de gangbare rechtsbeginselen als gelijken voor de wet behandeld worden, beleven zij dit zelf als ongelijke behandeling.

87. Ik haalde reeds eerder in de tekst Hertogh (2002, p. 71) aan die onlangs studies naar ambtelijk handelen opnieuw en vanuit een interessante gezichtshoek heeft geanalyseerd. Daarbij kwam hij tot een naar mijn mening te drastische scheiding tussen de inhoud en de sociale wereld van ambtelijke interne groepsnormen en de inhoud en sociale plaats van het geldend recht. Ambtenaren zijn – in Nederlandse verhoudingen – niet van wet en recht los. Op p. 93 wijst Hertogh daar zelf ook op, stellende dat het niet zo is dat deze ambtelijke praktijk ‘helemaal losstaat van juridische normen’. De werkelijkheid van het recht ‘op straat’ is dus feitelijk in vele gevallen een combinatie van de officiële wettelijke normering (zoals de inhoud daarvan dogmatisch gezaghebbend wordt vastgesteld) en interne ambtelijke normen – typisch een verschijnsel van interlegaliteit.
88. Dus de *schaduw*, niet het recht (naar zijn dogmatische gedaante en inhoud) zelf. Dit merken we ook op in Sally Moore’s (1973) bekende analyse van semi-autonome velden, zoals het patroon van bestendige relaties in en rond de kledingindustrie van New York. Vakbondsleiders opereren mede op basis van subtiele verwijzingen naar bepaalde bevoegdheden en verplichtingen uit het formele recht: dus *semi*-autonoom. Het eindproduct, de lokale normen, is dus juist niet puur lokaal maar vormt een combinatie van officiële en informele normen.
89. Hanne Petersen (1995) heeft op basis van Deens onderzoek laten zien hoe er in bedrijven lokale normen worden ontwikkeld die aan vrouwen de mogelijkheid bieden om werk en zorgtaken thuis te combineren. ‘Norms of consideration’ noemt ze die. Deze informele normen werken op den duur door in het officiële arbeidsrecht. Zie ook het onderzoek van Griffiths (1986a) naar het praktisch handelen van echtscheidingsadvocaten.
90. Ik kan dit denken in termen van interlegaliteit nog demonstreren, terug in Nederland, voor wat betreft de rechtsvinding in dit land (en elders). Het is een bekend inzicht dat in de rechterlijke praktijk vaak ook wordt gesteund op andere normen dan de normen die volgens formele dogmatische criteria behoren tot de rechtsorde behoren (en die enige welbepaaldheid bezitten). Deels is deze overstap naar andere normenpakketten al expliciet bezegeld en erkend in de rechtsorde zelf blijkens het zeer ruime gebruik van open begrippen als ‘redelijkheid en billijkheid’ (r&b), zowel in rechtsregels als in rechtspraak. Niet alleen bij uitdrukkelijke r&b bepalingen, maar over de hele linie, ook waar deze ruimte niet uitdrukkelijk is gegeven, mengen rechters (hun percepties van) geldend recht met normen uit bepaalde kringen van de samenleving, aldus Hesselink (2000). Rechtsvorming door (onder meer) rechters kan niet geconstrueerd worden als het volgen van zodanige normen resp. beginselen die al deel van het geldend recht genoemd kunnen worden, althans al een zodanige welbepaalde inhoud zouden hebben dat alleen van *toepassing* sprake zou zijn. Onder aanroeping van r&b scheppen rechters nieuwe normen, of, vaker, concretiseren, of beperken ze bestaande normen, dan wel vullen ze deze aan. Ze bedrijven dus constant interlegaliteit en doen dat niet onder de opperleiding van ‘eigenlijk reeds bestaand’ recht. Dogmatische pogingen om dit als ruis te brandmerken

en in te dammen binnen een scherp afgegrensd stelsel van rechtsnormen, kunnen we zien als een vorm van *professional reorganization* met als doel het idee van een autonome rechtsorde overeind te houden te midden van machtige vijanden.

91. Ik heb deze titel ontleend aan Van Manen (2002).
92. Toch moeten ook buiten gevallen van multiculturaliteit de verschillen in interpretatiekaders binnen westerse landen niet onderschat worden, zoals uit het onderzoek van Henry (1985) naar voren komt: de (indertijd, jaren 1970) op veel plaatsen opererende 'alternatieve' groepen en organisaties (woongroepen, bepaalde vormen van arbeiderszelfbestuur, mens- en milieuvriendelijke ondernemingen e.d.) botsen hard op de heersende, kapitalistische economische orde en het bijbehorende mens- en maatschappijbeeld.
93. *Intercultureel*, niet *multicultureel*. 'Inter' legt het accent op wederzijdse uitwisseling, terwijl *multicultureel* slaat op het naast elkaar (blijven) bestaan van culturen.
94. Op een recente jaarvergadering van de Vereniging voor Rechtspraak en in enkele werkgroepen opgezet door de Raad voor de Rechtspraak had ik gelegenheid met leden van de rechterlijke macht van gedachten te wisselen over hun aanpak van enkele aan hen voorgelegde, kort getypeerde gevallen van zaken waarin een beroep werd gedaan op een eigen culturele achtergrond.
95. In deze bundel vinden we een vrijwel compleet overzicht van vele rechtsgebieden uit de Belgische en Nederlandse rechtspraktijk en analyses van multiculturele rechtspraak en wetgeving op die gebieden.
96. De term komt van Vonken (1998). Ipr betekent: internationaal privaatrecht. In het Ipr gaat het om de vraag of in rechtszaken met een internationaal karakter die in Nederland plaatsvinden buitenlands statelijk recht toegepast behoort te worden of niet. Het antwoord op de vraag wanneer zulk vreemd recht toegepast kan of moet worden, wordt beheerst door een complex van regels die 'conflictregels' (ook wel: 'verwijzingsregels') worden genoemd. Aan dit begrip heb ik mijn eigen antropologisch begrip van conflictregels ontleend. In tweefasen-ipr daarentegen wordt formeel gesproken Nederlands recht toegepast, maar wordt al redenerend tevens rekening gehouden met het 'groepsrecht' van hier te lande verblijvende minderheden: 'allerhande religieuze gewoonten en culturele achtergronden – zowel van Nederlandse als van buitenlandse herkomst – worden als factor meegewogen in het afwegingsproces dat aan de besluitvorming van de rechtstoepasser voorafgaat' (Vonken, 1998, p. 152).
97. Zie over deze problematiek: Vonck en Ydema (2002).
98. Deze uitspraak is ontleend aan (het verslag van) een discussiebijeenkomst over deze kwesties met leden van de rechterlijke macht, georganiseerd door de Raad voor de Rechtspraak in het jaar 2002.
99. Een goed voorbeeld van wat er mis kan gaan, is te vinden op de pagina's 157-160 van Wiersinga's dissertatie. Een recensie van dit werk wordt gegeven in Van Rossum 2003.
100. Ik denk nu aan de dissertatie van Van Rossum (1998).

101. Zie ook de voorspelling in de Regeringsnota *Rechtspositie en sociale integratie* (1990/91 22 138, nr. 2, p. 6) die luidt: 'De voortgaande ontwikkeling naar een multiculturele samenleving zal er verder toe leiden dat (...) ook ons rechtstelsel als zodanig de schakering van onze samenleving steeds meer gaat reflecteren' (met dank aan Vonken 1998, p. 99). Van daaruit naar wederzijdse beïnvloeding van rechtscultuur is niet ver meer. De geciteerde voorspelling uit 1991 acht ik juist; daar doet de tegenwoordige twijfel aan de wenselijkheid en houdbaarheid van een multiculturele samenleving niets aan af omdat de huidige gemengde bevolkingssamenstelling een onmiskenbaar feit is en de schakering in cultuur en rechtsopvattingen zich naar alle verwachting zal handhaven.

Literatuur

- Allott, A., 'Essays in African Law', African Law Series, nr. 1, Butterworth & Co. Publishers, Londen, 1960
- Ardito Vega, W., 'Los Jueces de Paz: entre la Ley y la Costumbre', in: M. Castro Lucic (red.), *Actas XII Congreso Internacional Derecho consuetudinario y pluralismo legal: desafios en el tercer milenio*, Commission on Folk Law and Legal Pluralism, Arica/Santiago (Chile), dl 2, p. 763-772, 2000.
- Assies, W.J., A.J. Hoekema, (red.), 'Indigenous Peoples' Experiences with Self-Government', Kopenhagen, / Amsterdam: IWGIA en Universiteit van Amsterdam (IWGIA document nr. 76), 1994
- Assies, W.J., G. van der Haar, A.J. Hoekema, A.J. (red.), *The Challenge of Diversity*, Thela Publishers (Rozenberg), Amsterdam, 1999
- Assies, W.J., 'Indigenous peoples and reform of the state in Latin America', in: W.J. Assies, G. van der Haar, A.J. Hoekema, 1999, p. 3-23
- Assies, W.J., 'La oficialización de lo nr oficial: re-encuentro de dos mundos?', in: *Alteridades*, 11, 21, 2001
- Assies, W.J., 'Indian Justice in the Andes: Re-rooting or Re-routing?', in: W.J. Assies, T. Salman, A. Zoomers, (red), *Imaging the Andes: Shifting Margins of a Marginal World*, Aksant, Amsterdam, p. 167-186, 2003
- Barth, F., *Ethnic Groups en Boundaries, the social organization of cultural difference*, Universitets Forlaget, Oslo/Londen , 1969
- Benda-Beckmann, F. von, 'Rechtsantropologie, rechtssociologie en rechtspluralisme bezien vanuit rechtsantropologisch perspectief', in: *Recht der werkelijkheid*, 11, 1, p. 47-64, 1990
- Benda-Beckmann, F. von, 'Symbiosis of Indigenous and western Law in Africa en Asia: An essay in Legal Pluralism', in: W.J. Mommsen, J.A. de Moor (red.), *European Expansion en Law: The Encounter of European en Indigenous Laws in 19th en 20th Century Africa en Asia*, p. 307-325, Berg Publishers, Oxford/New York, 1992.
- Benda-Beckmann, F. Von, 'Who's afraid of legal pluralism?', in *Journal of Legal Pluralism*, 47, p. 37-82, 2002
- Benda-Beckmann, F. von, K. von Benda-Beckmann, J. Spiertz., 'Equidad y Pluralismo Legal: la Consideración del Derecho Consuetudinario en las Políticas sobre Recursos Naturales', in: R. Boelens, G. Dávila (red.), *Buscando la equidad. Concepciones sobre justicia y equidad en el riego campesino*, p. 60-74, Assen, Van Gorcum, 1998
- Benda-Beckmann, K. von, 'Forum shopping en shopping forums', in: *Journal of Legal Pluralism*, 19, p. 117-159, 1981
- Benda-Beckmann, K. von, *The Broken Stairways to Consensus: Village Justice en State Courts in Minangkabau*, Foris, Dordrecht, 1984

- Benda-Beckmann, K. von, *Transnationale dimensies van rechtspluralisme*, Gouda Quint, Deventer, 1999
- Benda-Beckmann, K. von, 'The Contexts of Law', in: R. Pradhan (red.), *Legal Pluralism and Unofficial Law in Social, Economic and Political Development. Papers of the XIIIth International Congress*, dl. 3, p. 299-315, Commission on Folk Law and Legal Pluralism, ICNEC, Chiang Mai, 2002
- Benton, L., 'Beyond Legal Pluralism: Towards a New Approach to Law in the Informal Sector', in: *Social & Legal Studies*, 3, 2, p. 223-242, 1994
- Binsbergen, W.M.J. van, 'Culturen bestaan niet. Het onderzoek van interculturaliteit als een openbreken van vanzelfsprekendheden', RFS, Rotterdam, 1997
- Calliess, G.-P., 'Reflexive Transnational Law. The Privatisation of Civil Law en the Civilisation of Private Law', in: *Zeitschrift für Rechtssoziologie* 23, 2, p. 185-216, Lucius & Lucius, Stuttgart, 2002
- Carillo, J., 'Getting to Survivance: An essay about the Role of Mythologies in Law', in: *PoLAR*, 25, 1, p. 37-47, 2002
- Chiba, M., 'Legal Pluralism in Mind: A Non-Western View', in: H. Petersen, H. Zahle (red.), *Legal Polycentricity: Consequences of Pluralism in Law*, p. 71-84, Aldershot, Dartmouth, 1995
- Collier, J.F., 'Political leadership and legal change in Zinacantan', in: *Law & Society Review*, 11, p. 131-163, 1976
- Eriksen, T.H., 'Ethnic Identity, National Identity and Intergroup Conflict: The Significance of Personal Experiences', in: R.D. Ashmore, L. Jussim, D. Wilder (red.), *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*, p. 42-70, Oxford University Press, Oxford, 2001
- Fitzpatrick, P., 'Law, Plurality en Underdevelopment', in: D. Sugerman (red.), *Legality, Ideology and the State*, p. 159-182, Academic Press, Londen, 1983
- Fitzpatrick, P., 'Law and Societies', in: *Osgoode Hall Law Journal*, 22, 1 15, 1984
- Greenhouse, C.J., 'Legal pluralism and cultural difference: What is the difference? A response to Professor Woodman', in: *Journal of Legal Pluralism*, 42, p. 61-72, 1998
- Griffiths, J., 'What is legal pluralism?', in: *Journal of Legal Pluralism*, 24, p. 1-55, 1986
- Griffiths, J., 'What do Dutch lawyers actually do in divorce cases?', in: *Law & Society Review*, 20, 1, p. 135-175, 1986a
- Griffiths, A., 'Legal Pluralism', in: R. Banakar, M. Travers (red.), *An Introduction to Law and Social Theory*, p. 289-310, Hart Publishing, Oxford/Portland, 2002
- Henry, S., 'Community justice, capitalist society, and human agency: the dialectics of collective law in the cooperative', in: *Law & Society Review*, 19, 2, p. 303-327, 1985
- Hertogh, M., *De levende rechtstaat. Een ander perspectief op recht en openbaar bestuur*, Uitgeverij Lemma, Utrecht, 2002
- Hesselink, M.W., 'Wat is recht? Etc. Antwoorden op vragen van Tilburgers over rechtsregele, rechtspraak en rechtsvorming', in: *NJB*, 42, p. 2032-2040, 2000

- Hirvonen, A. (red.), *Polycentricity. The Multiple Scenes of Law*, Pluto Press, Londen, 1998
- Hoekema, A.J., *Rechtsnormen en sociale feiten. Theorie en empirie rond de kleine havendiefstal*, Universitaire Pers Rotterdam, Rotterdam, 1973
- Hoekema, A.J., 'Sinzheimer als rechtssocioloog', in: A.J. Hoekema et al (red.), *Hugo Sinzheimer: rechtsvormer, arbeidsjurist en rechtssocioloog*, p. 51-92, Hugo Sinzheimer Instituut, Amsterdam, 1993
- Hoekema, A.J., N.F. van Manen, *Typen van legaliteit*, Kluwer, Deventer, 2000 (tweede druk)
- Hoekema, A.J., 'A new beginning of law among indigenous peoples', in: F.J.M. Feldbrugge (red.) *The Law's beginnings*, p. 181-220, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2003
- Holleman, F.D., 'De commune trek in het Indonesisch Rechtsleven', Rede ter aanvaarding van het buitengewoon hoogleraarschap in het Adatrecht van Nederlandsch-Indië aan de Rijksuniversiteit te Leiden, J.B. Wolters' Uitgevers, Groningen/Batavia, 1935
- Holleman, J.F., 'Disparities en uncertainties in African law and judicial authority: A Rhodesian case study', in: *African Law Studies* 17, p. 1-35, 1978
- Huppes-Cluysenaer, E.A., 'Gewoontes bestaan niet', in: N.F. van Manen (red.), *De multiculturele samenleving en het recht*, p. 77-87, Ars Aequi Libri, Nijmegen, 2002
- Kollewijn, R.D., *Intergentiel recht, verzamelde opstellen over intergentiel privaatrecht*, W. van Hoeve, 's-Gravenhage, 1955
- Manen, N.F. van, E.A. Huppes-Cluysenaer, A.J. Hoekema, 'Sociale Cohesie & Rechtspluralisme. Een briefwisseling', conceptuele studie in het kader van het NWO-programma Maatschappelijke Participatie, Binding en Betrokkenheid, Rechtssociologie/PSI, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit van Amsterdam, 2001
- Manen, N.F. van (red.), *De multiculturele samenleving en het recht*, Ars Aequi Libri, Nijmegen, 2002
- Meinzen-Dick, R., R. Pradhan (red.), 'Legal Pluralism and Dynamic Property Rights', *Capri Working Paper*, nr. 22, International Food Policy Research Institute, Washington D.C., 2002
- Merry, S.E., 'Legal pluralism', in: *Law & Society Review* 22,5, p. 869-896, 1988
- Moore, S.F., 'Law and social change: the semi-autonomous social field as an appropriate subject of study', in: *Law & Society Review*, 7, 4, p. 719-746, 1973
- Moore, S.F., 'Archaic Law and Modern Times on the Zambezi. Some thoughts on Max Gluckman's Interpretation of Barotse Law', in: P.H. Gulliver (red.), *Cross-examinations: Essays in memory of Max Gluckmann*, p. 53-77, E.J. Brill, Leiden, 1978
- Moore, S.F., 'Certainties Undone: Fifty turbulent years of legal anthropology, 1949-1999', in: *Journal of the Royal Anthropological Institute* 7, p. 95-116, 2001
- Nagel, J., C.M. Snipp, 'Ethnic reorganization: American Indian social, economic, political, en cultural strategies for survival', in: *Ethnic and Racial Studies*, 16, 2, p. 203-235, Routledge, Londen, 1993

- Nesper, L., 'Reproducing and Transforming Culture: The Lac du Flambeau Ojibwe Tribal Court. Location and Practice in Native American Law', Paper of the conference of the Law and Society Association at Budapest, Hungary (ongepubliceerd, de auteur kan worden bereikt via Lnesper@wisc.edu), 2001
- Oomen, B.M., *Chiefs! Law, power and culture in contemporary South Africa*, Eigen uitgave, Leiden, 2002
- Orellana Halkyer, R., 'Re-Pensando Propositiones y Conceptos sobre el Derecho Consuetudinario', in: *Artículo Primero, Revista de Debate Social y Jurídico* 3, 7, p. 41-54, Santa Cruz de la Sierra, 1999
- Orellana Halkyer, R., 'Interlegalidad y Campos Jurídicos. Discurso y derecho en la configuración de ordenes semiautónomos en comunidades quechuas de Bolivia', te verschijnen in 2004
- Perry, R.W., 'Commentary: Remapping the Legal Landscapes of Native North America: Layered Identities in Comparative Perspective', in: *PoLAR*, 25, 1, 2002
- Pessers, D.W.J.M., 'Liefde, solidariteit en recht. Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel', Universiteit van Amsterdam, 1999
- Petersen, H., 'Reclaiming 'Juridical Tact'? Observations and reflections on customs and informal law as (pluralist) sources of polycentric law', in: H. Petersen, H. Zahle (red.), *Legal Polycentricity: Consequences of Pluralism in Law*, p. 171-184, Aldershot, Dartmouth, 1995
- Ploeg, T. van der, 'Tussen recht en werkelijkheid, de onverzoenlijkheid tussen juridisch en sociologisch denken', in: J. Kocken, A. Schreiner (red.), *Onverzoenlijkheid* (boekuitgave van Recht der Werkelijkheid), p. 95-110, Elsevier, 's-Gravenhage, 1999
- Poirier, J., 'L'analyse des espèces juridiques et l'étude des droits coutumiers africains', in: M. Gluckman (red.), *Ideas and procedures in African customary law*, p. 97-110, Oxford University Press, Oxford, 1969
- Pool, R., 'De sociale context van beslissingen rond het levenseinde', in: J. Fiselier, F. Strijbosch (red.), *Cultuur en Delict* (boekuitgave van Recht der Werkelijkheid), p. 71-82, VUGA Uitgeverij B.V., 's-Gravenhage, 1992
- Povinelli, E.A., 'The Cunning of Recognition, Indigenous Alterities en the Making of Australian Multiculturalism', Duke University Press, Durham/Londen, 2002
- Razzaz, O.M., 'Contestation and Mutual Adjustment: The Process of Controlling Land in Yajouz, Jordan', in: *Law & Society Review*, 28, 1, p. 7-40, 1994.
- Randeria, S., 'Protecting the Rights of Indigenous Communities in the new Architecture of Global Governance: The Interplay of International Institutions and Post-Colonial States', in: R. Pradhan (red.), *Legal Pluralism and Unofficial Law in Social, Economic en Political Development, Papers of the XIIIth International Congress*, dl. 3, p. 175-190, Commission on Folk Law and Legal Pluralism, ICNEC, Chiang Mai, 2002
- Roberts, S., 'Against legal pluralism: Some reflections on the contemporary enlargement of the legal domain', in: *Journal of Legal Pluralism* 42, p. 95-106, 1998

- Rossum, W.M. van, 'Verschijnen voor de rechter. Hoe het hoort en het ritueel van Turkse verdachten in de rechtszaal', Uitgeverij Duizend & Een, Amsterdam, 1998
- Rossum, W.M. van, 'Culturele minderheden in eigen vormen van rechtspleging; een rechts-antropologisch onderzoek naar het rechtspreken van alevitische Turken in Nederland', in: *Recht der Werkelijkheid*, 20, 2, p. 102-109, 1999
- Rossum, W.M. van, 'Schoon schip maken als rechtspraak op de alevitische cem', in: *Recht der Werkelijkheid*, 23, 2, p. 5-19, 2002
- Rossum, W.M. van, 'De "legal iceberg" opnieuw bekeken. Turks familiegoud in een nauwelijks gewonnen zaak', in: M. Malsch (red.), *De burgers in de rechtspraak. Ervaringen en percepties van niet-professionele procesdeelnemers*, p. 77-94 (boekuitgave van *Recht der Werkelijkheid*), Elsevier juridisch, 's-Gravenhage, 2002
- Rossum, W.M. van, 'Cem-rechtspraak als formeel-informele manier van conflictoplossing onder alevitische Turken', in: S. Rutten (red.), *Recht van de Islam. Inpassing van islamitisch recht in Europese rechtssystemen*, teksten van het op 7 juni 2002 gehouden RIMO-symposium, p. 78-96, RIMO, Maastricht, 2003
- Rossum, W.M. van, 'Culturele vreemdelingen en de Switch in het Nederlandse strafproces', besprekingsverslag van: Wiersinga, H.C., 'Nuance in benadering. Culturele factoren in het strafproces', *Tijdschrift voor Criminologie*, 45, 2, p. 213-219, Den Haag, 2003
- Rouvieroy van Nieuwaal, E.A.B. van, *A la recherche de la justice. Quelques aspects du droit matrimonial et de la justice du Juge de Paix et du Chef Supérieur des Anufo à Mango dans le Nord du Togo*, Afrika-Studiecentrum, Leiden, 1976
- Sánchez Botero, E., 'La aplicación práctica de la política de reconocimiento a la diversidad étnica y cultural, protección a niños, niñas y jóvenes indígenas', dl. 1, Instituto Colombiano de Bienestar Familiar, Bogotá, Colombia, 1999
- Sandt, J. van de, 'Communal resource tenure and the quest for indigenous autonomy: on state law and ethnic reorganization in two Colombian resguardos', in: *Journal of Legal Pluralism*, 48, p. 125-160, 2003
- Schreiner, A.T.M., 'Max Gluckman, een wegbereider voor de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het recht', in: *Recht der Werkelijkheid*, 20, 1, p. 59-78, 1999
- Schreiner, A., T.M. (red.), 'Max Gluckman, anders maar hetzelfde', in *Rechtssociologie. Syllabus Wegbereiders*, deel 1, p. 145-158, Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, 2003
- Schreiner, A.T.M., 'European Star Laws. An Essay on the Europeanisation of Private Law', in: *Global Jurist Topics*, 3, 2, Article 3 (, 2003a
- Schreiner, A.T.M., 'Observing the differences', in: A. Soeteman (red.), *Proceedings of the 20th IVR-World Congress Amsterdam 2001*, dl. 3, p. 87-94, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004
- Sierra, M.T., 'Indian Rights and Customary Law in Mexico: A Study of the Nahuas in the Sierra de Puebla', in: *Law & Society Review*, 29, 2, p. 227-254, 1995

- Sierra, M.T., V. Chenaut, 'Los debates recientes y actuales en la antropología jurídica: las corrientes anglosajonas', in: E. Krotz et al. (red.), *Antropología jurídica: perspectivas socioculturales en el estudio del derecho*, p. 113-171, Anthropos Reditorial, (Mex.) Iztapalapa, 2002
- Sinzheimer, H., *De taak der rechtssociologie*, H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem, 1935
- Snyder, F., 'Governing economic globalisation: global legal pluralism and European law', in: *European Law Journal*, 5, 4, p. 334-374, 1999
- Strijbosch, F., Noot in: *Administratiefrechtelijke Beslissingen NJ*, 135, p. 339-345, 1988
- Sousa Santos, B. de, *Toward a new legal common sense. Law, globalization, and emancipation*, Butterworths, Londen/Edinburgh/Dublin (tweede druk), 2002
- Toulmin, C., J.F. Quan (red.), *Evolving Land Rights, Policy en Tenure in Africa*, DFID/IRED/NRI, Londen, 2000
- Twining, W., 'Globalisation and legal theory', Butterworths, Londen/Edinburgh/Dublin, 2000
- Twining, W., 'A post-Westphalian conception of law', in: *Law & Society Review*, 37, 1, p. 199-257, 2003
- Vernooij, J., 'Er zijn meer huizen dan kerken. Winti en katholicisme in Suriname', in: J. de Raat, G. Ackermans, P. Nissen, S. Hautvast (red.), *De verleiding van het vreemde. Katholieke eigenzinnigheid in de twintigste eeuw*, Verloren, Hilversum, 2002
- Vonk, G., M. Ydema-Gutjahr, 'Over de invloed van buitenlandse culturele waarden op de juridische normering in de sociale zekerheid', in: N.F. van Manen (red.), *De multiculturele samenleving en het recht*, p. 357-367, Ars Aequi Libri, Nijmegen, 2002
- Vonken, A.P.M.J., 'De multiculturele samenleving en de bemiddelende rol van het internationaal privaatrecht en de mensenrechten', in: P.B. Cliteur, G.J.J. Heerma van Vos, H.M.T. Holtmaat, A.H.J. Schmidt (red.), *Sociale cohesie en het recht*, p. 97-167, E.M. Meijers Instituut, Leiden, 1998
- Wiersinga, H.C., *Nuance in benadering. Culturele factoren in het strafproces*, E.M. Meijers Instituut Leiden, Boom Juridische Uitgevers, Amsterdam/Meppel, 2002
- Woodman, G.R., 'Ideological combat and social observation: recent debate about legal pluralism', in: *Journal of legal pluralism*, 42, p. 21-60, 1998
- Zion, J.W., 'Civil rights in Navajo common law', in: *The university of Kansas Law review*, 50, 3, p. 523-544, 2002
- Zips, W., 'The Double-bladed Sword. A comparative analysis of the bond between rule of law and the concept of justice in Akan legal thought', in: R. Pradhan (red.), *Legal Pluralism and Unofficial Law in Social, Economic and Political Development, Papers of the XIIIth International Congress*, dl. 3, p. 393-406, Commission on Folk Law and Legal Pluralism, ICNEC, Chiang Mai 2002
- Zips, W., 'Review of the workshop on Mobile Law', in: M.G. Wiber (red.), *International Union of anthropological and ethnological sciences, commission on folk law and legal pluralism, Newsletter XXXVII*, p. 28-32, Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle/Salle, 2003